

Karol Królikowski (1806–1871) – paryski księgarz i wydawca Wielkiej Emigracji

JERZY KUZICKI¹

ORCID: 0000-0002-3088-8894

Uniwersytet Rzeszowski

Artykuł prezentuje działalność księgarską i wydawniczą Karola Królikowskiego, jednego z działaczy i wychodźców polskich po powstaniu listopadowym we Francji. Emigrant ten prowadził w Paryżu w latach 1844–1871 Księgarnię Katolicką, przemianowaną później na Księgarnię Polską. Artykuł powstał na podstawie korespondencji Karola Królikowskiego, znajdującej się w polskich i zagranicznych bibliotekach i archiwach. Ponadto wykorzystano prasę emigracyjną, katalogi księgarskie oraz opracowania naukowe. Z naszych dociekań wynika, że sortyment księgarski, początkowo skromny, z czasem wzrósł do kilkuset tytułów książkowych, prasowych i publicystycznych. Oferta księgarska stale była poszerzana, o czym decydowały intensywne kontakty z księgarzami z Poznania, Krakowa oraz Paryża, Berlina, Wrocławia, Lipska. Królikowski wydawał literaturę religijną, dzieła poetów emigracyjnych (Adama Mickiewicza, Zygmunta Krasińskiego i innych) oraz publicystykę polityczną. Trudno oszacować liczbę książek wydanych nakładem Księgarni Polskiej, prawdopodobnie przekroczyła ona 100 tytułów. Instytucja ta była miejscem, gdzie gromadzili się emigranci we francuskiej stolicy.

Słowa kluczowe: księgarstwo, wydawnictwo, Wielka Emigracja, Francja, upowszechnianie książki polskiej, Karol Królikowski.

Karol Królikowski (1806–1871) – Parisian bookseller and publisher of Great Emigration

Purpose: This article aims to present a publishing and bookselling work of Karol Królikowski, one of the Polish refugees who came to France after November Uprising. This immigrant was running a Catholic Book Shop in Paris in 1844–1871. The Catholic Book Shop was then called Polish Book Shop.

Design/methodology/approach: The article was written based on the Karol Królikowski correspondence, which was found at foreign libraries and archives. Some more information was also retrieved from refugee's press, book shops' catalogues and academic paper.

¹ Kontakt: jkuzicki@wp.pl

Findings: Our research discovered that the book selling offer of Królikowski's book shop, which was initially small, grown into hundreds of book titles, press and journalistic work. The offer was constantly growing because of close contacts with booksellers from Poznań, Krakow, Paris, Berlin, Wrocław, Lipsk. Królikowski published religious literature and work of polish immigrant poets (Adam Mickiewicz, Zygmunt Krasiński and others) and political journalism. It is difficult to work out the exact number of books published at Polish Bookshop but it is very likely that it was more than 100 titles. This institution was a meeting place for Polish immigrants at French capital.

Key words: bookshop, publisher, Great Emigration, France, distribution of Polish books, Karol Królikowski.

Uwagi wstępne

Po upadku powstania listopadowego na emigrację, głównie do Francji, udało się ok. 8–9 tys. Polaków. Wśród nich byli m.in. członkowie Rządu Narodowego, urzędnicy, adwokaci, lekarze, literaci, księża, rzemieślnicy i chłopi. Już w pierwszym okresie tułactwa przystąpiono do prób zorganizowania życia narodowego na obczyźnie. Powstały komitety polityczne i społeczne, instytucje szkolne, towarzystwa charytatywne, usiłowano nawet odbudować sejm polski. Na wychodźstwie znalazła się elita intelektualna kraju, w tym szerokie grono ludzi pióra, pisarzy, dziennikarzy, wydawców i polityków. Liczne było też grono odbiorców tej twórczości wśród emigrantów zaangażowanych politycznie, którzy chętnie sięgali po prasę czy książkę. Nie może zatem dziwić fakt, że księgarstwo polskie we Francji to ważny przejaw kultury intelektualnej i politycznej wychodźstwa polistopadowego. Księgarze, którzy poświęcili się temu zawodowi, w specyficznych emigracyjnych warunkach zdawali sobie sprawę, że w ich rękach spoczywa dostarczenie nie tylko emigracji, ale również rodakom w kraju, drukowanego słowa, nieokrojonego zaborczą cenzurą. W latach 1831–1849 ukazało się na emigracji (we Francji, Anglii, Belgii i innych miejscach, gdzie przebywali uczestnicy Wielkiej Emigracji) blisko 100 tytułów czasopism, a do 1863 r. ok. 120–130, według różnych szacunków. Do owego rachunku dodać trzeba ponad 1700 tytułów książek i broszur. Do tego należy jeszcze dołożyć niezliczoną ilość artykułów autorstwa emigrantów, które drukowano w prasie francuskiej, brytyjskiej czy niemieckiej. Wiele czasopism i książek wydanych we Francji (głównie w Paryżu) przemycano na ziemię polskie².

Jednym z księgarzy i wydawców Wielkiej Emigracji był Karol Królikowski. Jest on postacią znaną, chociaż nieco zapomnianą. Królikowski ma swoje miejsce w różnych

² A. Kłossowski (1966), *Historia Księgarni Polskiej w Paryżu przez jej współwłaściciela Eustachego Januskiewicza spisana*, „Roczniki Biblioteczne” R. 10, s. 505; R.P. Żurawski vel Grajewski (2015), *Polskie emigracje 1831–1918*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, red. A. Nowak, t. 4, Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 146–147. Więcej o wydawnictwach prasowych Wielkiej Emigracji zob. W.M. Kolasa (2013), *Prasa Wielkiej Emigracji (1832–1870) w polskim prasoznawstwie*, „Zeszyty Prasoznawcze” Kraków, t. 56, nr 3 (215), s. 389–400.

słownikach i artykułach wspomnieniowych³. Najobszerniejszy jego biogram został opracowany przez znającego go osobiście Bronisława Zaleskiego⁴. Ukazała się też, licząca kilka stron, broszura Justyna Sokulskiego dotycząca tej postaci⁵. Pomimo tylu opracowań brakuje pełnej biografii tego zasłużonego emigranta. Podobnie działalność księgarska i wydawnicza Królikowskiego nie stała się dotąd przedmiotem badań, a informacje o jego przedsięwzięciach zawodowych mają charakter ogólny (słownikowy). Stąd tematyka niniejszego artykułu. Autor postawił sobie za zadanie przedstawienie czterech zasadniczych elementów działalności tego paryskiego księgarza: 1) funkcjonowanie księgarni i jej sortyment; 2) osiągnięcia wydawnicze; 3) współpraca z innymi księgarzami; 4) udział w upowszechnianiu książki polskiej na emigracji i w kraju⁶.

Karol Estreicher wymienił 18 katalogów księgarskich Karola Królikowskiego, opublikowanych zarówno w języku polskim, jak i francuskim⁷. Charakterystyka sortymentu na podstawie wydanych katalogów wiąże się z pewnymi problemami, ponieważ są one niekompletne, ponadto niektóre wyszczególnione tam tytuły podano bez nazwisk autorów. Rzadko podawano tam miejsce wydania, ale w większości utworów był to Paryż. Trzeba zaznaczyć również, że tytuły utworów w katalogach są skrótowe,

³ F. German (1968–1969), *Karol Królikowski*, w: PSB, t. XIV, s. 373; R. Gerber (1977), *Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808–1831. Słownik biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich s. 199; L. Hass (1999), *Wolnomularze polscy w kraju i na świecie 1821–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa: Wydawnictwo Rytm, s. 250; *Słownik pracowników książki polskiej* (1972), red. I. Treichel, Warszawa – Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 473.

⁴ [B. Zaleski] (1872), *Zmarli na wychodźstwie od 1870 do 1872 roku*, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” R. 1870–1872, s. 616–629. Informacje powtórzone w „Czasie” 1872, nr 38, s. 1–2; nr 39, s. 2; nr 42, s. 2; nr 43, s. 1. Bronisław Zaleski był barwną postacią emigracji we Francji, który młodość spędził na zesłaniu w Azji Środkowej, więcej zob. W. Caban (2006), *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820–1880*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, s. 133 i nast.

⁵ J. S.[okulski] (1926), *Notatki bibliofila. II. Księgarz wczorajszy. Sylwetka emigracyjna*, Kraków: nakł. własny Justyna Sokulskiego, ss. 17.

⁶ Ze względu na pandemię koronawirusa autor nie miał możliwości przeprowadzenia badań w Bibliotece Polskiej w Paryżu. Znajdują się tam ważne dla tematu dokumenty, pozwalające przedstawić współpracę K. Królikowskiego z Biblioteką Polską, Towarzystwem Historyczno-Literackim oraz innymi emigracyjnymi instytucjami. W dalszych badaniach nad biografią Królikowskiego braki w kwerendzie zostaną uzupełnione.

⁷ K. Estreicher (1991), *Bibliografia Polska XIX stulecia*, t. XV: *Katalogi księgarskie*, red. A. Klinger, Z. Otczykova, wyd. II, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 151. Zob. *Catalogue de la Librairie Catholique Polonoise*, Paris, Imprimerie de L. Martinet, rue Jacob 30, w 2ce, ss. 4; *Catalogue de la Librairie Catholique Polonoise*, Paris, Imprimerie de L. Martinet b. r. (po 1845), w 8ce, ss. 4; *Catalogue de la librairie polonoise*, Paris, L. Martinet, (ok. 1845), w 2ce, ss. 4, 8; *Catalogue de la librairie catholique polonoise*, Paris, impr. Martinet, (po 1845), w 4ce, ss. 8; *Catalogue de la Librairie Polonoise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), druk L. Martinet, b. r. (po 1852), w 8ce, ss. 4; toż., tamże, b. r. (ok. 1857) w 8ce, ss. 4; toż., tamże, b. r. (po 1858) w 8ce, ss. 4; toż., tamże, b. r. (ok. 1859) w 8ce, ss. 8; toż., tamże, b. r. (po 1860) w 4ce, ss. 4; toż., tamże b. r. (po 1860) w 4ce, ss. 4; *Dostać można w Księgarni Polskiej. Rue de Seine Saint Germain 20.* (Paryż), druk L. Martinet, b. r. (po 1850) w 4ce, s. 1; *Librairie Catholique Polonoise, rue de Seine-Germain n° 16, á Paris.* 1844. W drukarni Bourgogne i Martinet przy ulicy Jacob 30, w 4ce, s. 8; *Librairie Catholique Polonoise. Rue de Seine. Saint-Germain n° 16, á Paris*, druk Bourgogne i Martinet, b. r. (po 1845), w 4ce, s. 8; *Katalog Księgarni... sztuk 16, wydawany w Paryżu różnymi czasy* w 8ce, ss. 4, 10, 2, 8, 4, 4, 4, 8, 8 i pisane, ss. 4, 4, 2, i 4.

czasem zawierają tylko pierwszy człon, stąd konieczność ich weryfikacji w zachowanej korespondencji Królikowskiego, prasie emigracyjnej, zasobach internetowych Federacji Bibliotek Cyfrowych i Bibliografii XIX wieku K. Estreichera.

Działalność księgarska

Karol Królikowski urodził się 30 października 1806 r. w Łaskarzewie pod Łukowem. Był synem ubogiego szlachcica Antoniego i Justyny z Krzewickich. Do szkół uczęszczał w Węgrowie, od 1823 r. studiował prawo na Uniwersytecie Warszawskim i pracował jako podrachmistrz w Izbie Obrachunkowej. W grudniu 1830 r. Królikowski wstąpił do Artylerii Gwardii Narodowej, następnie w lutym 1831 r. otrzymał nominację na podporucznika 2. pułku piechoty liniowej. Walczył pod Janowcem, Chotczą, Lipskiem, Łagowem i Pińczowem. W wrześniu 1831 r. przedostał się z korpusem gen. Samuela Różyckiego do Galicji, skąd udał się na emigrację do Francji. Początkowo przebywał w zakładzie w Awinionie⁸. Jak pisał B. Zaleski

Rozgorączkowanie było ciągłe [...]. Żywa natura Królikowskiego nie mogła pozostać bierną lub obojętną wśród takich żywiołów; owszem rozpałała się bardziej pewnie niż wielu innych, był też jednym z najzarliwszych mówców na posiedzeniach i zgromadzeniach ogólnych, twórcą najskrajniejszych nieraz projektów i wniosków⁹.

Republikańskie przekonania i niespokojny charakter przesądziły o wydaleniu Królikowskiego z Awinionu, który rozpoczął wtedy wędrówkę po zakładach emigracyjnych, odwiedzając rodaków m.in. w Bergerac, Tuluzie czy Paryżu. We francuskiej stolicy emigrant ten wstąpił w 1833 r. do loży masońskiej „La Trinité Indivisible” (Wielki Wschód Francji). Usunięty z powodu radykalnych poglądów przez władze francuskie z Paryża udał się do zakładów wychodźczych w Mont de Marsan i Dax¹⁰. Dłuższy czas zatrzymał się Królikowski w Bordeaux, gdzie zaczęła się jego przygoda z drukarstwem i księgarstwem. Postanowił on wówczas zająć się rzemiosłem, aby wyuczyć się jakiegoś zawodu, którym mógłby zarobić na chleb. Znalazł pracę w jednej z miejscowych drukarni i

z żołnierza i czasowego trybuna został, jak sam siebie nazywał drukarczykiem. Po kilku

⁸ F. German, *Karol Królikowski...*, s. 372.

⁹ [B. Zaleski], *Zmarli na wychodźstwie...*, s. 618. Zob. Biblioteka Jagiellońska (dalej BJ), rkps 3685, t. 1, Korespondencja J.N. Janowskiego, k. 318–319, Karol Królikowski do J. N. Janowskiego, Avignon 15 III 1832.

¹⁰ F. German, *Karol Królikowski ...*, s. 372; L. Hass, dz. cyt., 250. Według dokumentów francuskich Królikowski przybył do Dax 12 marca, a opuścił ten zakład 16 kwietnia 1839, Service Historique de l'Armée de Terre (Archiwum Wojsenne w Vincennes), (dalej SHAT) XL 52, 20e division. Dépôt des réfugiés Polonais établis à Bergerac. Contrôle nominatif des officiers, sous-officiers et soldats admis au dit dépôt des réfugiés Polonais à Bergerac.

miesiącach w niewielkiej drukarni stał się wszystkim, składając czcionki, układając stronicę, odbijając arkusze i robiąc nawet korekty, pełnił wszelkie tego rzemiosła obowiązki¹¹.

O dalszych losach Królikowskiego przesądziły kontakty z Bogdanem Jańskim, który rozpoczął działalność religijną wśród tułaczy¹². Jak pisze biograf B. Jańskiego, ks. Bolesław Micewski, Karol Królikowski poznał się z Jańskim we wrześniu 1835 r. w Paryżu i przez kilka miesięcy miewał z nim częste spotkania, w wyniku czego został pomocnikiem w dziele nawracania do katolicyzmu zagubionych duchowo emigrantów. Wprawdzie w połowie 1836 r. Królikowski musiał opuścić Paryż i wyjechać do Bordeaux, jednakże tam i w całej południowej Francji zaczął działać jako wędrowny apostoł świecki, wspomagany radami z korespondencji Jańskiego oraz nadsyłanymi książkami, z wykorzystaniem których otworzył czytelnię katolicką. W jednym z listów Jański pisał m.in. „posyłam ci Biblię po polsku. Później pošlę co będę mógł. Boże pomagaj ci, oświecaj, wspieraj”¹³. Czytelnia katolicka w Bordeaux istniała zaledwie kilka miesięcy, ponieważ jej założyciel powrócił do Paryża, gdzie Jański przewidywał dla niego nowe zadania związane z księgarstwem i edytorstwem. W tym kontekście należy wspomnieć, że Bogdan Jański wielką wagę przywiązywał do apostołstwa literackiego. Sam wrócił do katolicyzmu dzięki lekturom religijnym, w dziele odrodzenia religijnego emigrantów chciał maksymalnie wykorzystać książki. Układał plany lektur, przystosowane do mentalności wychodźców. Do zakładów emigracyjnych we Francji dostarczał je według przemyślanej strategii. Sam często obdarowywał książkami religijnymi tułaczy. Jański postulował utworzenie na emigracji sieci bibliotek, czytelni oraz wydawnictw katolickich, proponował również edycję dwóch pism w języku polskim i francuskim, oddziałujących na kraj i opinię publiczną w Europie. W domach

¹¹ [B. Zaleski], *Zmarli na wychodźstwie...*, s. 619.

¹² Bogdan Jański (1807–1840), zwany „apostołem Wielkiej Emigracji” na początku lat 30. XIX wieku nawrócił się i tworzył wspólnoty katolickie świeckich. Pierwszą z nich było powstałe w 1834 r. stowarzyszenie Braci Zjednoczonych, w skład którego wchodził: Antoni Gorecki, Adam Mickiewicz, Stefan Witwicki, Cezary Plater, Bohdan i Józef Zalescy, Ignacy Domeyko. Nieco później w 1835 r. powstała kolejna kongregacja, trwalsza od poprzedniej, nazwana Bractwem Służby Narodowej, do której weszli: Hieronim Kajsiewicz, Piotr Semenenko, Edward Duński, Adam Celiński, Leopold Rettel. W dniu 21 lutego 1836 r. kilku członków bractwa wspólnie zamieszkało w pierwszym domu w Paryżu. Wkrótce otwarto inne ośrodki katolickie w Paryżu i Wersalu. Na początku 1839 r. kongregacja Jańskiego posiadała 6 domów we Francji i Rzymie, w których przebywali nie tylko klerycy, ale także tak zwani bracia zewnętrzni, świeccy członkowie dzieła Jańskiego. W krótkim czasie przeszło przez ośrodki Jańskiego ponad 67 osób, z których 11 zostało księżmi, w tym 8 – zmartwychwstańcami (P. Semenenko, H. Kajsiewicz, J. Hube, E. Duński, K. Kaczanowski, A. Jełowicki, H. Terlecki, W. Godlewski), 1 – misjonarzem (M. Kamocki), 1 – franciszkaninem (F. Mikulski), 1 – księdzem diecezjalnym (J. Koźmian). Ponadto w środowisku Jańskiego powstała grupa wybitnych świeckich działaczy (K. Królikowski, W. Laskowicz, W. Wielogłowski, A. Celiński, S. Witwicki), zob. B. Micewski (1990), *Osobowy i terytorialny rozwój Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, w: *Zmartwychwstańcy w dziejach Kościoła i narodu*, red. Z. Zieliński, Katowice: Wydawnictwo Unia, s. 29–30.

¹³ Cyt. za: B. Micewski (1983), *Bogdan Jański założyciel zmartwychwstańców 1807–1840*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, s. 216, 234, 281, 287. Zob. także Biblioteka Czarortoryskich (dalej BCZ), rkps 6915 IV, Noty M. Kamockiego w sprawie przeniesienia się Karola Królikowskiego z Bordeaux do Paryża i zatrudnienia go w Drukarni Polskiej, 29 VI 1839.

katolickich, jakie utworzył Jański w Paryżu, próbował pokierować pracą wydawniczą i literacką przybywających tam tułaczy¹⁴.

Chcąc sprowadzić do Paryża Królikowskiego, w listopadzie 1837 r. pouczył Jański swego współpracownika, aby w podaniu do ministra spraw wewnętrznych pisał, że we francuskiej stolicy zamieszka w jednym z domów katolickich. W 1838 r. Królikowski skierował notę do ministra przez prefekta w Bordeaux o przeniesienie. Po uzyskaniu pozwolenia, na piechotę, zwiedzając po drodze zakłady wychodźców, przybył do Paryża. Jański miał wobec niego szersze plany, ponieważ jesienią 1838 r. zamierzał otworzyć wydawnictwo katolickie, nabyć dla niego drukarnię przez spłacenie jej współwłaściciela Eustachego Januszkiewicza oraz przyjęcie do wspólnoty Aleksandra Jełowickiego. Jednakże z powodów finansowych nie udało się tego przedsięwzięcia zrealizować. Dzięki poparciu Jańskiego Królikowski znalazł pracę w Księgarni i Drukarni Polskiej A. Jełowickiego i Sp.¹⁵

Protector Królikowskiego, Bogdan Jański, zmarł 2 lipca 1840 r. w Rzymie, gdzie przebywał wśród kleryków. Ostatnią wolą Jańskiego było utworzenie m.in. biblioteki i wydawnictwa książek religijnych¹⁶. Na przełomie lipca i sierpnia 1840 r. świeccy uczniowie Jańskiego: Jan Koźmian, Cezary Plater, Walery Wielogłowski oraz Karol Królikowski uznali zwierzchność studiujących w Rzymie kleryków (przyszłych zmarłychwstańców) i przystąpili do prac wydawniczych. Powołano komitet wydawniczy, w skład którego weszli Feliks Wrotnowski, Jan Koźmian i ks. Franciszek Korycki. Jednakże kłopoty osobiste emigrantów doprowadziły do odłożenia w czasie planów wydawniczych. Dwa lata po śmierci Jańskiego jego uczniowie: Hieronim Kajsiwicz, Piotr Semenenko, Edward Duński, Józef Hube, Karol Kaczanowski utworzyli zgromadzenie zmarłychwstańców. Od połowy lat 40. XIX wieku zmarłychwstańcy rozpoczęli wydawanie książek, głównie zbiorów kazań¹⁷.

W tym kontekście trzeba przypomnieć, że inicjatorami księgarstwa polskiego we Francji byli przyjaciele B. Jańskiego, Eustachy Januszkiewicz i Aleksander Jełowicki. Januszkiewicz w 1833 r., wraz ze znanym księgarzem paryskim Hectorem Bossange, zawiązał spółkę H. Bossange et Januszkiewicz, która zajmowała się ekspedycją wydawnictw emigracyjnych do kraju i sprowadzaniem do Francji wydawnictw krajowych. Po przymusowym wysiedleniu Eustachego Januszkiewicza z francuskiej stolicy, od sierpnia 1833 r. księgarstwem zajmował się jego brat Romuald. W 1835 r. E.

¹⁴ B. Micewski, *Bogdan Jański*, s. 145 i nast.; J. Kuzicki (2003), *Inicjatywy księgarskie i wydawnicze oo. zmarłychwstańców na emigracji i w kraju w latach czterdziestych XIX wieku*, w: *Kraków Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, t. VI, cz. 1, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, s. 72–75.

¹⁵ BCZ, rkps 6915 IV, Marylski Juliusz, Zaświadczenie o zatrudnieniu Karola Królikowskiego w Drukarni Polskiej i wysokości jego poborów, Paryż 9 VIII 1839; B. Micewski (2000), *Współcześni o Jańskim*, Kraków: Alleluja Wydawnictwo Zmarłychwstańców, s. 98.

¹⁶ H. Kajsiwicz do A. Mickiewicza, Rzym, 2 IV 1840, w: P. Smolikowski (1893), *Historia Zgromadzenia Zmarłychwstańców Pańskiego*, t. II, Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, s. 280.

¹⁷ J. Kuzicki, *Inicjatywy księgarskie...*, s. 75.

Januszkiewicz powrócił do Paryża i wraz z byłym posłem na sejm powstańczy Aleksandrem Jełowickim i Stefanem Dembowskiem zawiązali spółkę Księgarnia i Drukarnia Polska A. Jełowickiego i Sp. Właściwym kierownikiem został E. Januszkiewicz, a pozostali wnieśli kapitał 15 tys. franków oraz poprzednie wydawnictwa prowadzone na własną rękę. W 1839 r. A. Jełowicki wstąpił do seminarium wersalskiego, a jego miejsce zajął Juliusz Marylski. Wówczas umowa między wspólnikami została rozwiązana. A. Jełowicki zachował „książki nabożne”, a E. Januszkiewicz „książki świeckie”. Po tych zmianach K. Królikowski został kierownikiem drukarni. Prawdopodobnie na przełomie 1841/1842 firma Marylskiego została zlikwidowana. Do tego czasu wydrukowano 97 dzieł i 15 czasopism, w tym 29 dzieł i czasopism nakładem Księgarni. Były to głównie utwory literackie i prace historyczne. W 1841 r. Królikowski wydał anonimowo broszurę *Posiedzenie nadzwyczajne Polaków w departamencie des Landes*, wzywając tułaczy, bez względu na przekonania religijne i polityczne, do zaniechania kłótni i zjednoczenia¹⁸. Ze zgromadzonych w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie dokumentów wynika, że Królikowskiemu po opuszczeniu Bordeaux i przyjeździe do Paryża odmówiono żołdu, ponieważ jako kierownik drukarni otrzymywał 30 franków miesięcznie. W odwołaniu do ministerstwa spraw wewnętrznych Francji Marylski argumentował, że z powodów zdrowotnych Królikowski nie może wykonywać ciężkich prac w drukarni, zatem jego wynagrodzenie nie wystarcza mu na życie¹⁹.

Jak wskazuje korespondencja ks. P. Semenienki, właściciele księgarni A. Jełowicki i E. Januszkiewicz długo nie mogli dojść do porozumienia w kwestiach podziału jej majątku. Pojawił się nawet pomysł, aby księgarnię przejął Władysław Laskowicz, a Karol Królikowski zajął się wydawnictwem i korektą²⁰. Ostatecznie po rozwiązaniu spółki księgarskiej Królikowski otrzymał od E. Januszkiewicza część jego nakładów. W 1844 r. Królikowski założył i zaczął prowadzić Księgarnię Katolicką przy ulicy Seine Saint Germain 16. W 1845 r. do księgarni przyniesiono książki A. Jełowickiego, które przechowywał E. Januszkiewicz²¹. Księgarnia pod tym adresem funkcjonowała do 1852 r., kiedy to, pod skróconym szyldem Librairie Polonaise lub Księgarnia Polska, została przeniesiona pod numer 20. Królikowski prowadził to przedsięwzięcie aż do swojej śmierci²².

Na podstawie źródeł można stwierdzić, że od 1 stycznia 1851 r. decyzją ministra

¹⁸ A. Kłossowski (1966), *Księgarstwo polskie na obczyźnie od powstania listopadowego*, „Księgarz”, nr 3, s. 22; W. Voisé (1983), *Księgarnia Polska. 150 lat placówki 1833–1983*, Paryż: Librairie Polonaise, s. 5–10; F. German (1964–1965), *Jełowicki Aleksander*, PSB, t. XI, s. 161.

¹⁹ BCZ, rkps 6915 IV, Nota M. Kamockiego, 29 VI 1839; Marylski Juliusz, Zaświadczenie o zatrudnieniu Karola Królikowskiego w Drukarni Polskiej i wysokości jego poborów, Paryż 9 VIII 1839.

²⁰ P. Semenenko do H. Kajsiewicza, Rzym, 8 I 1844, w: P. Semenenko (2001), *Listy 1842–1845*, t. VII, red. T. Kaszuba, Rzym: Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego, s. 170–171.

²¹ „Dziennik Narodowy” nr 245 z 13 XII 1845, s. 984.

²² Archiwum Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego w Rzymie (dalej ACRR), sygn. 48233, K. Królikowski do zmartwychwstańców, 26 VIII 1845; S. Kubów (1980), *Książka Wielkiej Emigracji w Wielkopolsce (1831–1862)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 58; K. Seroka (2017), *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa: Grupa COGITO Sp. z o.o., s. 121.

Królikowski został ponownie pozbawiony żołądu, co argumentowano, że za mieszkanie płaci 400 fr. rocznie. i trudni się księgarstwem. Jednakże księgarzowi mieszkanie służyło zarazem za magazyn książek. Koszty opłat za poprzedni lokal wraz z księgarnią przy ulicy Seine St. Germain 16 wynosiły 260 franków, ale nie mogąc pomieścić tam książek, wynajął większy. Jak argumentowano, „dochody z jego komisionierstwa zaledwie wystarczają na utrzymanie mieszkania”²³. Podobnie pisał B. Zaleski „Małe izdebki w głębi ciemnego dziedzińca przy ulicy de Seine St. Germain pod nr. 20 stanowiły zarazem mieszkanie jego i skład książek”²⁴. Nie miał on wiele talentów handlowych, niecierpliwiał się, gdy przychodziło do niego zbyt wielu interesantów, podobnie czas oczekiwania na książki wydłużał się, co odstręczało wielu emigracyjnych klientów. Podobnie jak bałagan w rachunkach, „ale bo też księgarnia była u naszego Karola rzeczą dodatkową, prawdziwie walną dla niego była jedna tylko sprawa – Polska”²⁵. Księgarnia mimo to przyciągała emigrantów. Przychodzili oni nie tylko po książki, ale żeby z sobą porozmawiać, spotkać się. Osobowość księgarza przyciągała osoby z różnych opcji politycznych Wielkiej Emigracji. Bywali tutaj zwolennicy Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, jak również stronnicy księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Księgarnia przez długi czas źle prosperowała. Nie było zbytu, ze względu na trudności z cenzurą, na książki w kraju, a emigracja nie mogła jej utrzymać. W 1848 r. znużony niepewnym położeniem postanowił Królikowski opuścić Paryż i przenieść się do Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Jednakże władze pruskie, biorąc go za Ludwika Królikowskiego, znanego z socjalistycznych przekonań, 27 września 1850 r. odmówiły mu prawa do osiedlenia. Księgarz pozostał w Paryżu, tym bardziej że sytuacja handlowa polepszyła się po wojnie krymskiej. Książki Królikowskiego zaczęły trafiać do krajowych księgarzy²⁶.

Na początku działalności w ofercie znajdowały się głównie książki, które otrzymał Królikowski od Januszkiewicza. Katalog z ok. 1844 roku został podzielony na sześć działów: 1) religion (religia); 2) obrazki świętych polskich; 3) romans, histoire, poésies, morale etc. (powieści, historia, poezja); 4) lithographies, portraits (litografie, portrety); 5) livres en commission (książki komisowe); 6) pour paraitre en 1845 (zapowiedzi wydawnicze na 1845 r.). Dział książek religijnych nie miał zbyt bogatej oferty, było to zaledwie 19 utworów. Znalazły się tam m.in. przekład z francuskiego utworu Antoniego Franciszka Roselly`ego de Lorguesa *Chrystus Pan wobec naszego wieku...* (Paryż – Berlin 1842). Dzieło to zostało w 1842 r. przełożone przez Jana

²³ BCZ, rkps 6915 IV, Nota K. Królikowskiego.

²⁴ [B. Zaleski], *Zmarli na wychodźstwie...*, s. 622.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże, s. 623. Inicjatywę sprowadzenia Królikowskiego do Poznania podjął Jan Koźmian, który zamierzał wydawać „Przegląd Poznański” i chciał edytować książki; zob. P. Semenenko do J. Koźmiana, Paryż, 29 VI 1849, w: P. Semenenko (2002), *Listy 1846–1856*, t. VIII, red. L. Drózd, Rzym: Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego, s. 127.

Koźmiana²⁷. Uwagę zwracają utwory przetłumaczone przez emigrantów, jak ks. Filipa Gerbeta *Rzecz o dogmacie Eucharystyi...* (Paryż 1844) czy Tomasza à Kempisa *O naśladowaniu Jezusa Chrystusa* (Paryż 1844). Pierwotny plan zakładał wydawanie tych dzieł poprzez wypuszczenie akcji, później jednak akcje zmieniono na dobrowolne ofiary tułaczy²⁸. Trzy inne dzieła to utwory zmartwychwstańców: Hieronima Kajsiewicza (*Kazania i mowy przygodne Xiędza...* Paryż 1845; *Mowa pogrzebowa po ś. p. jenerale Małachowskim*, Paryż 1845) i Piotra Semeneni (*Przeciwko cerkwi rosyjskiej. Prawda o kościele Bożym i o kościele rosyjskim przez...*, Paryż 1843). Znalazły się tam również dzieła dewocyjne ks. Aleksandra Jełowickiego, który wstąpił wówczas do zmartwychwstańców²⁹. W katalogu tym zamieszczony również *Ołtarzyk polski* (mniejszy i większy)³⁰ oraz *Podarek ślubny, książka dla panny młodej...*, Paryż 1838, których autorem był Stefan Witwicki³¹. Blisko osiemdziesiąt pozycji liczył dział trzeci, w którym zamieszczono głównie dzieła emigracyjnej literatury. Znalazły się tam utwory: Adama Mickiewicza, Zygmunta Krasińskiego, Bohdana Zaleskiego, Michała Czajkowskiego, Konstantego Gaszyńskiego, Antoniego Goreckiego, Kazimierza Brodzińskiego. Kilka książek dotyczyło literatury wspomnieniowej i pamiętnikarstwa. Do nich można zaliczyć utwory Aleksandra Jełowickiego, Feliksa Wrotnowskiego. Znaleźć tam można

²⁷ Tłumaczeniem tego dzieła zajmowali się E. Duński, F. Wrotnowski, F. Krahnas, W. Wielogłowski. Przekład dokończył J. Koźmian; zob. J. Kuzicki (2005), *Orężem i pracą. Życie i działalność Walerego Wielogłowskiego (1805–1865)*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 106–107. Według K. Estreicher przekład dokonał Mikołaj Jełowicki; zob. K. Estreicher, *Bibliografia XIX wieku*, wydanie I, t. IV, s. 91, <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/indeks/wpis?id=8507&offset=0&index=1> (dostęp: 02.01.2021).

²⁸ *Że ogłosili Ch[r]ystus wobec wieku, że się teraz drukuje Gerbeta dzieło, które nawet naszą literaturę wzbogaca, a które odpowiada potrzebom umysłowym takiej a takiej klasie czytelników (młodzieży itd.), że zamiarem osób wydających jest rozmaitym takim potrzebom zadość uczynić itd. itd.* Jak wynika z dalszej części listu przekładem zajmował się m.in. Rajmund Sumiński, a finansował prawdopodobnie Roger Maurycy Raczyński. Dzieło to przełożył ostatecznie Aleksander Jełowicki; zob. P. Semenenko do J. Koźmiana, Rzym, 3 V i 26 IX 1844, w: P. Semenenko, *Listy...*, t. VII, s. 223, 259; F. German, *Jełowicki Aleksander*, s. 161–162.

²⁹ *Librairie Catholique Polonaise. Rue de Seine Saint-Germain nr 16, à Paris.* 1844, s. 1–8; „Dziennik Narodowy” nr 225 z 26 VII 1845, s. 904; P. Matusik (1998), *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814–1877*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 95; F. German, *Jełowicki Aleksander*, s. 162.

³⁰ [*Ołtarzyk Polski mniejszy*] *Zbiór katolickiego nabożeństwa...*, Paryż 1836; [*Ołtarzyk Polski większy*] *Ołtarzyk Polski to jest zbiór nabożeństwa katolickiego mieszczący w sobie nabożeństwo poranne, mszalne, nieszporne i wieczorne; nabożeństwo zupełny i na wszelki czas do Trójcy Przenajświętszej; do Najświętszej Panny; do świętych i aniołów pańskich; nabożeństwo o wszystkich sakramentach śś[więtych]; modlitwy stosowne w różnych potrzebach; Ewangelije i Listy Apostolskie oraz nauki i modlitwy na święta uroczyste także pieśni kościelne, gdzie też chrześcijański czytelnik znajdzie różne nauki duchowne jako rady do życia pobożnego; myśli na wszystkie dni miesiąca; wykład nauki chrześcijańskiej; zdania z Pisma Świętego; itd., itd. z wielu ksiąg krajowych i zagranicznych przez Kościół Ś[wi.] potwierdzonych na cześć i na chwałę Panu Bogu Wszchemogącemu w Trójcy Świętej Jedyńemu dla użytku wiernych ułożony i pod przewodnictwem duchownych katolickich do druku dany a rycinami ozdobiony*, Paryż [1839].

³¹ Ponadto oferowano inne utwory Witwickiego *Wieczory pielgrzyma*, t. I – II; *Pieśni biblijne i Towiańszczyzna*. Zob. także W.J. Podgórski (1988), *Stefan Witwicki. Zarys monograficzny*, t. I, Warszawa: Instytut Kształcenia Nauczycieli, s. 156 i nast.

było prace statystyczne, geograficzne i historyczne Andrzeja Słowaczyńskiego. Blisko trzydzieści oferowanych książek to dzieła komisowe. Przeważały wśród nich wydane w języku polskim i francuskim prace polityków i publicystów emigracyjnych: Leonarda Chodźki, Maurycego Mochnackiego, Ludwika Bystrzonowskiego, Władysława Zamoyckiego. Ofertę uzupełniała prasa emigracyjna, jak: „Dziennik Narodowy”, „Rocznik Emigracji Polskiej”, „Wiadomości Krajowe i Emigracyjne”, „Kalendarzyk Pielgrzymstwa Polskiego na rok 1838”. Księgarnia oferowała obrazki świętych i błogosławionych polskich, m.in. Andrzeja Boboli, Jana z Dukli, Jana Kantego, Stanisława biskupa, Stanisława Kostki, Władysława z Gielniowa oraz Matki Boskiej Częstochowskiej (z rysunku Kordeckiego) i Matki Boskiej Poczajowskiej. Cena ich kształtowała się od 15 do 30 centymów. Można tam było nabyć litografie przedstawiające Sobieskiego pod Wiedniem, Napoleona nadającego Konstytucję Księstwu Warszawskiemu, śmierć księcia Józefa Poniatowskiego w nurtach rzeki Elstery. Znalazły się tam również litografowane portrety Klementyny z Tańskich Hofmanowej, księżnej Anny Czartoryskiej czy Stefana Witwickiego³². Katalog wydany po 1845 r. zawiera trzy działy 1) religion; 2) histoire, poésie; morale, romans, etc; 3), obrazki świętych. Były tam prawie te same pozycje książkowe, jakie oferowano rok wcześniej. W najobszerniejszym drugim dziale można było znaleźć nowe książki i broszury m.in. Ksawerego Bronikowskiego, Lucjana Siemieńskiego, a nawet londyńskie wydanie *Skarg Jeremiego* Kornela Ujejskiego. Uwagę zwracają liczne dzieła historyczne Joachima Lelewela³³. Sortyment księgarni był więc zróżnicowany. Pomimo profilu katolickiego, dzieła religijne czy obrazki świętych to niewielka część jej działalności. Dominowały broszury i utwory literatury pięknej, które w epoce romantyzmu odgrywały doniosłą rolę narodową.

Katalogi ogłoszone w latach 50. XIX wieku (pochodzą ok. 1857 i ok. 1859) nie zawierają podziału na poszczególne części. W ofercie widoczna jest przewaga twórczości pisarzy emigracyjnych. Poza wymienionymi wyżej utworami z katalogu w 1844 r. pojawiają się nowe, wydane na emigracji prace, m.in. Karola Balińskiego *Śpiewakowi Mohorta bratnie słowo* (Londyn 1856); nowe wydanie utworu Kazimierza Brodzińskiego *Postanie do braci wygnańców i mowa o narodowości Polaków przez..., z przedmową J.[ózefa] B.[ohdana] Zaleskiego* (Paryż 1850)³⁴ oraz powiększona edycja *Poezji* Konstantego Gaszyńskiego (Paryż 1856). Literaturę piękną reprezentowały również utwory Cypriana Godebskiego, Antoniego Goreckiego, Zygmunta Krasińskiego, Stefana Witwickiego oraz szeroki wybór dzieł Juliusza Słowackiego. Oferowano duży zbiór słowników polsko-angielskich, angielsko-polskich, polsko-francuskich, francusko-polskich, pojawiła się nawet gramatyka języka włoskiego (Paryż 1858).

³² *Librairie Catholique... 1844*, s. 1–8; „Dziennik Narodowy” nr 209 z 5 IV 1845, s. 840; „Dziennik Narodowy” nr 214 z 10 V 1845, s. 859.

³³ *Catalogue de la Librairie Catholique Polonoise*, Paris, Imprimerie de L. Martinet b. r. (po 1845), s. 1–4.

³⁴ Taki tytuł występuje w katalogu zob. *Catalogue de la Librairie Polonoise*, Paris, Rue de Seine Saint Germain, 20 (po 1857), s. 1–4 jest to, jak się wydaje, przerobiona wersja utworu K. Brodzińskiego pt. *Poselstwo z ziemi ucisku do synów jej w rozproszeniu* wydane przez S. Witwickiego w Paryżu w 1838 r.

Dział książek historycznych zawierał aż dwanaście prac Joachima Lelewela, wydanych w języku polskim i francuskim. Były tam również dzieła innych historyków, pijara Teodora Wagi oraz późniejszego zmartwychwstańca Waleriana Kalinki³⁵. Książki naukowe i edukacyjne to m.in. Henryka Niewęglowskiego, *Geometria elementarna płaska i przestrzenna* (Paryż 1855, w języku francuskim, Paris 1857) oraz Witolda Turno, *Trygonometria prostolinijna i sferyczna...* (Poznań 1857). W księgarni paryskiej można było nabyć również podręczniki do gramatyki języka polskiego Józefa Muczkowskiego, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz wydaną w języku francuskim gramatykę polską autorstwa emigranta Napoleona Ordya. Swoje miejsce znalazły tam prace odnoszące się do wydarzeń insurekcyjnych, autorstwa polskich wodzów, jak: Józefa Bema, Jerzego Butharyna oraz kilka dzieł W. Chrzanowskiego. W sortymencie księgarskim znajdowały się także dzieła Zygmunta Miłkowskiego oraz Ludwika Mierosławskiego. Księgarnia dysponowała stosunkowo bogatym wyborem map ziem polskich³⁶. Paryski księgarz utrzymywał kontakty ze znanym działaczem lewicy emigracyjnej o tym samym nazwisku, Ludwikiem Królikowskim. W efekcie tej współpracy w księgarni można było zakupić pracę Ludwika *Westchnienie pobożne za dynastją Czartoryskich w Polsce, przesłane z ziemi ucisku do synów jej w rozproszeniu*, Paryż 1840, której autorstwo przypisują niektórzy, ze względu na zbieżność nazwisk, paryskiemu księgarzowi. Można tam było również nabyć pisma „Polska Chrystusowa” (1842–1846) i „Zbratanie” (1847–1848) wydawane przez Ludwika Królikowskiego, propagujące oryginalną chrześcijańską wizję komunizmu³⁷. W latach 50. XIX wieku sortyment księgarski poszerzył się o większy zbiór publicystyki i pamiętników emigracyjnych. Za pośrednictwem Księgarni Polskiej publicyści i politycy mogli sprzedawać swoje prace, które docierały nie tylko do emigrantów, ale były również przemycane na ziemię polskie.

Wśród „nowości” zaprezentowanych w katalogu po 1860 r. znalazły się m.in. słowniki włosko-polskie i polsko-włoskie (1858); edycja Adama Tytusa Działyńskiego, *Liber geneos illustris familie Schidlovicie MDXXXI*, Paris – Kórnik, 1852; nowe dzieło J. Lelewela, jak np. *Lotniki piśmiennictwa tułaczki polskiej* (Paryż 1859); druga edycja pracy L. Mierosławskiego, *Powstanie poznańskie w r. 1848...* (Paryż 1860); *Księcia Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1621–1632*, (Paryż 1859). Oferowano ponadto prace Henryka Nakwaskiego i jego żony Karoliny³⁸. Znalazły się tam również pamiętniki i korespondencja zesłańców syberyjskich. Pierwszy z nich to *Pamiętniki z pobytu na Syberii przez*

³⁵ *Catalogue de la Librairie Polonoise...*, [Paris 1857], s. 1–4; *Catalogue de la Librairie Polonoise*, Paris, Rue de Seine Saint Germain, 20 (Paris 1859), s. 1–8.

³⁶ Tamże, J. Dianni (1974), *Trygonometria w polskich pracach matematycznych do końca XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 19/2, s. 266.

³⁷ *Catalogue de la Librairie Polonoise*, Paris, Rue de Seine Saint Germain, 20 (ok. 1859), s. 1–8; ACRR, sygn. 48234, K. Królikowski do [Ludwika Królikowskiego?], 27 VII; P. Kuligowski (2020), „Zniszczyć wszelkie państwo” *Idee wędrowne Ludwika Królikowskiego (1799–1879)*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 49–79.

³⁸ *Catalogue de la Librairie Polonoise*, Paris, Rue de Seine Saint Germain, 20 (po 1860), s. 1–8

Rufina Piotrowskiego, t. I–III. Wydane u Jana Konstantego Żupańskiego w Poznaniu, stosunkowo późno, bo w latach 1860–1861, a więc ponad dziesięć lat po brawurowej ucieczce Piotrowskiego z Syberii, okazały się w odbiorze emigracyjnym i ogólnoeuropejskim swoistym bestsellerem. Popularność publikacji wyrażała się w licznych tłumaczeniach na języki: angielski, duński, holenderski, niemiecki, rosyjski, szwedzki, fiński i oczywiście francuski (przekład Juliana Klaczki). Rufin Piotrowski po przyjeździe do Francji został profesorem Szkoły Polskiej w Paryżu. Drugi utwór to *Żywoć Adolfa Januszkiewicza i wspomnienia z pobytu jego na Syberii* (prawdopodobnie wersja utworu *Żywoć Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgizkich*, t. 1, 2, Paryż 1861). Była to wydana przez Feliksa Wrotnowskiego i Eustachego Januszkiewicza w Paryżu pierwsza biografia tego powstańca i zesłańca syberyjskiego³⁹.

Jak wynika z listów, już na początku lat 50. XIX wieku Królikowski przysyłał książki do Wielkopolski. Katarzyna Borzęcka z Borzęckich pisała: „Rzeczy wszystkie odebrałam w najlepszym stanie (...). Za poezje Krasickiego bardzo wdzięczna jestem, teraz daleko więcej czytam jak dawniej i więcej korzystam z mej pracy”⁴⁰. Pułkownik Ludwik Szczaniecki sprowadzał do kraju za pośrednictwem księgarni paryskiej wychodzące w Londynie czasopisma, zaś dla Erazma Borzęckiego prenumerowano „Le Siecle”⁴¹. Częstym korespondentem Królikowskiego był sekretarz księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i wychowawca jego dzieci, Hipolit Błotnicki. Dla niego często sprowadzano książki, np. pozycję *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana* Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego w dwóch tomach⁴². Za pośrednictwem księgarza Błotnicki nabył gramatykę polską dla guwernantki hrabiego Michała Zyberk-Platera. Poza tym *Historię o pra-pra-pra... wnuku i pra-pra-pra... dziadku...* Zygmunta Miłkowskiego oraz słowniki polsko-francuskie i francusko-polskie⁴³. Inny emigrant Józef Zaleski prosił Królikowskiego o prenumeraty dzienników oraz gramatykę i dwa elementarze⁴⁴. Zmartwychwstańcy kupowali u Królikowskiego książki i prasę, np. gramatykę polsko-francuską, „Tygodnik Katolicki” ks. Aleksego Prusinowskiego, „Przegląd Poznański” J. Koźmiana⁴⁵. W Księgarni Polskiej można było zakupić wiele dzieł autorstwa zmartwychwstańców, jak również książki przez nich przetłumaczone. Oferowano tam nie tylko prace wydane przez paryskiego księgarza, ale również wydane przez inne oficyny. Książki sprzedawał

³⁹ Tamże, s. 5, 7, zob. także I. H. Pugacewicz (2016), *Z francuskiej perspektywy – o zsyłce na Syberię Rufina Piotrowskiego i jej emigracyjnym wymiarze*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, z. 1 (159), s. 99 i nast. (przyp. 1).

⁴⁰ BCZ, rkps 6916 IV t. I, K. Borzęcka do K. Królikowskiego, Bukowiec, 20 III 1852; Bombolin, 25 II [1853?].

⁴¹ Tamże E. Borzęcki do K. Królikowskiego, Lillers, 4 XII 1851.

⁴² Tamże, H. Błotnicki do K. Królikowskiego, 3 IV 1850.

⁴³ Tamże, H. Błotnicki do K. Królikowskiego, 9 II i 7 IV 1866.

⁴⁴ BCZ, rkps 6916 IV t. II, J. Zaleski do K. Królikowskiego, 10 X i 3 XII 1860.

⁴⁵ H. Kajsiewicz (2012), *Listy 1868–1869*, t. X, red. T. Kaszuba, Rzym: Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego, s. 81, 297; P. Semenenko, *Listy...*, t. VIII, s. 190.

Królikowski nie tylko emigracji polskiej we Francji, ale również w Anglii. W latach 50. XIX wieku przysyłał je Leonardowi Niedźwieckiemu. Były to m.in. słowniki polsko-angielskie i angielsko-polskie oraz gramatyka angielska, elementarze. Przeznaczono je dla emigracji, która pojawiła się w Anglii po powstaniu węgierskim. Ich dystrybucją zajmował się Stanisław Worcell⁴⁶.

Królikowski współpracował także z emigrantami po powstaniu styczniowym, zwłaszcza jeśli chodzi o sprzedaż czasopism. Prasa emigracyjna po 1863 r. odegrała istotną rolę integrującą wychodźstwo polskie. Czasopisma zastępowały periodyki krajowe, które w niewielkiej liczbie docierały do tułaczy. W Księgarni Polskiej można było nabyć „Braterstwo” – pismo wydawane w latach 1864–1865 w Szwajcarii. Zapewne Agaton Giller, członek Rządu Narodowego, wpłynął na Królikowskiego, aby ten rozpowszechnił pismo. „Braterstwo” pod redakcją ks. Karola Mikoszewskiego i Mateusza Gralewskiego drukowano w będącej własnością Gillera drukarni w Bendlikonie. Redaktorom nie udało się zrealizować koncepcji comiesięcznego wydawania kolejnych zeszytów. Poza „książką pierwszą”, prawdopodobnie z listopada 1864 r., nie ukazało się w tym roku już więcej numerów pisma. W 1865 r. wydano trzy kolejne części, jednakże żadna z nich nie zawierała informacji z jakiego miesiąca pochodzi⁴⁷. Księgarz zajmował się prenumeratą periodyku „Niepodległość”, wychodzącego od 1866 r. i związanego z Zjednoczeniem Emigracji Polskiej⁴⁸. Można tam było również nabyć pracę Karola Borkowskiego *Kilka uwag nad obecnym powstaniem w Polsce przez...*, Paryż 1863 oraz *Dokumenta urzędowe do dziejów organizacji jeneralnego powstania narodowego w latach 1863 i 1864*, Paryż 1864⁴⁹.

W działalności Królikowskiego istotną rolę odegrała wieloletnia współpraca z Agatonem Gillerem, emigracyjnym dziennikarzem i wydawcą, byłym członkiem Rządu Narodowego. Po przeniesieniu „Ojczyzny” do Bendlikonu Giller zwrócił się w 1864 r. do paryskiego księgarza z ofertą współpracy. Królikowski przyjął obowiązki przedstawiciela gazety w stolicy Francji. Funkcja ta nie była bynajmniej bezpłatna, agenci pobierali 20% od zebranych kwot prenumerat⁵⁰. Z Gillerem prowadził Królikowski ożywioną korespondencję, radząc mu w różnych kwestiach wydawniczych i politycznych. Przykładowo jesienią 1864 r. ostrzegał Gillera przed nowymi przedsięwzięciami edytorskimi, uświadamiając mu ich nierentowność. Sceptycznie był również

⁴⁶ Biblioteka PAN w Kórniku (dalej BK), rkps 2406, k.794–799, K. Królikowski do L. Niedźwieckiego, 1851.

⁴⁷ „Ojczyzna” nr 122 z 14 XII 1864, s. 4; G. Gzella (1998), „Braterstwo” – pismo emigracji postyczniowej (1864–1865) w Szwajcarii, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia”, z. 2–3 (328), s. 484–485.

⁴⁸ J.W. Borejsza (1963), *Prasa Zjednoczenia Emigracji Polskiej (1866–1870)*, „Rocznik Historii Czołpismnictwa Polskiego”, z. 3/1, s. 94

⁴⁹ „Ojczyzna” nr 108 z 11 XI 1864, s. 4.

⁵⁰ Przeczy temu przytoczony przez J. Sokulskiego fragment listu Królikowskiego „Za zbieranie abonentów – pisze do Gillera – nic nie żądam, prócz umieszczenia druczków dotyczących Stowarzyszenia Podatkowego. Koszta portycji listów w interesie pisma Waszego policz. To i całe pacta conventa”. Cyt. za: J. Sokulski, dz. cyt., s. 12.

nastawiony do nabycia przez redakcję „Ojczyzny” drukarni. Poza czasopiśmie Królikowski sprzedawał inne wydawnictwa bendlikańskie, które wysyłał również do Władysława Mickiewicza w Paryżu oraz do Erazma Łukasza Kasprowicza, edytora i księgarza w Lipsku⁵¹. Z wydawnictw Gillera, które oferowała Księgarnia Polska, warto wymienić anonimową książkę pt. *Zbawienie Ojczyzny hasłem naszym* (Bendlikon 1865), czy też autorstwa Henryka Kamieńskiego *Wojna ludowa przez X. Y. Z. pisana w roku 1863* (Bendlikon 1866). Należy zauważyć, że druk pracy Kamieńskiego rozpoczęto w Paryżu w 1863 r. właśnie u Królikowskiego, gdzie odbito tylko dwa arkusze. Zgodnie z ostatnią wolą autora praca została przekazana Gillerowi, który wydał ją własnym nakładem⁵².

Średnio katalogi opublikowane przez Królikowskiego zawierają ok. 60 do 100 tytułów przeznaczonych do sprzedaży. Jak już zaznaczono tych katalogów ukazało się 18, z tego względu sortyment księgarski można szacować na kilkaset tytułów książek, broszur i prasy.

Osiągnięcia wydawnicze oraz upowszechnianie książki polskiej na emigracji i w kraju

Po założeniu księgarni Królikowski podjął się wydawania prac zmarłychwstańców. Właśnie tu ukazały się kilkakrotnie wznawiane kazania i mowy ks. Hieronima Kajsiewicza. Pierwsze wydanie *Kazania i mowy przygodne Xiędza... , wydanie Karola Królikowskiego*, zeszyt 1–2, Paryż 1845⁵³. W 1847 r. Królikowski był nakładcą innego utworu ks. Kajsiewicza *Mowa pogrzebowa... za duszę ś. p. Antoniego wojewody Ostrowskiego...*⁵⁴. Początkowo trudnił się tym E. Januszkiewicz, który miał stałą pensję i 1/3 zysku, przypadającą z komisów i sprzedaży książek. Stosunki finansowe między Królikowskim a zmarłychwstańcami były przez dłuższy okres nieuregulowane. Sprawa ta była omawiana podczas kapituły zgromadzenia na przełomie 1847 i 1848

⁵¹ Więcej o działalności E.Ł. Kasprowicza i księgarzy lipskich, zob. Łukomska-Kryger, A. (2013), *Polski emigracyjny ruch wydawniczo-księgarski w Lipsku w latach 1830–1918*, „Biblioteka” 17(26), s. 119–130.

⁵² H. Florkowska-Frančić (1985), *Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 2829, 31, 34, 37, 40, 45, 53.

⁵³ W jednym z periodyków emigracyjnych pisano: „Ks. Kajsiewicz powierzył dziewięć tylko swych kazań i mów p. Karolowi Królikowskiemu, który je starannie wydał. Wszystkie są treści religijno-politycznej, bo oprócz pierwszego i ostatniego miane były w rocznice 29 listopada lub też przy nabożeństwach żałobnych za zmarłych na wygnaniu (...)”, zob. „Dziennik Narodowy” nr 251 z 24 I 1846, s. 1005–1007.

⁵⁴ Pełny tytuł *Mowa pogrzebowa z okoliczności nabożeństwa żałobnego odbytego w Paryżu w kościele Sgo Rocha na dniu 16go grudnia R. P. 1845, za duszę ś. p. Antoniego Wojewody Ostrowskiego Generała Gwardii Narodowej Warszawskiej, zmarłego na wygnaniu w schronieniu swojem Madery, koło Tours, Parafii Vernou, dnia 4go Grudnia, a pogrzebanego tamże, d. 9 t. m. b. r. Powiedziana przez X. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia XIX wieku*, [wyszukiwanie Kajsiewicz Hieronim] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/> (dostęp: 02.01.2021).*

roku. Królikowski chciał, aby zmartwychwstańcy za jego prace wydawnicze przekazywali 10% od dochodów. Nie wiadomo czy kwestia ta została rozstrzygnięta, ale Królikowski dalej prowadził wydawnictwa zgromadzenia. Oprócz książek publikowano tutaj anonse ogłoszeniowe Misji Polskiej oraz jedno- lub dwustronicowe teksty modlitw⁵⁵. Poza kazaniem Królikowski podejmował się nakładów innych prac ks. H. Kajsiewicza, np. mów pogrzebowych na cześć Klementyny z Tańskich Hoffmanowej (Paryż 1845), Kazimierza Małachowskiego (Paryż 1845), Antoniego Ostrowskiego (Paryż 1847), Michała Mycielskiego (Paryż 1849), Antoniny z Grudzińskich Chłapowskiej (Paryż 1857), poległych w Warszawie 27 lutego 1861 (Paryż 1861), czy też ks. Jana Dekerta (Paryż 1862). Wśród innych wydanych prac zmartwychwstańców można wyróżnić kazania narodowe ks. A. Jełowickiego, np. z powodu pożaru Krakowa (Paryż 1850). Drukowane były też mowy pogrzebowe tego kapłana, m. in. na cześć Karola Sienkiewicza (Paryż 1861); Róży z Potockich Zamoyskiej (Paryż 1862)⁵⁶. Jedną z pierwszych broszur emigracyjnych był druk pracy Walentego Zwierkowskiego *Żywot generała Kazimierza Małachowskiego* (Paryż 1845). W następnych latach z Księgarni Katolickiej wyszły liczne utwory Konstantego Gaszyńskiego⁵⁷. Efektem współpracy z Leonardem Niedźwieckim było wydanie utworu Zygmunta Krasieńskiego *Resurrecturis* (Paryż 1852)⁵⁸. W 1852 r. Księgarnia Polska opublikowała pracę Eustachego Iwanowskiego, *Matka Boska na Jasnej Górze Częstochowskiej – Królowa Korony Polskiej... przez Eu...go Helleniusza*. Rękopis tego utworu był własnością Bohdana Zaleskiego. Innym utworem był, przetłumaczony z francuskiego przez Aleksandra Lityńskiego, dramat *Lukrecja. Tragedia w pięciu aktach* (Paryż 1852)⁵⁹. Wśród dzieł nakładczych znalazł się ponownie wydany utwór K. Brodzińskiego, którego koszty edycji wzięł na siebie Bohdan Zaleski⁶⁰. Wydawał Królikowski również dzieła naukowe. W jednym z listów pisał: „Do druku mam nie jedną rzecz, ale cóż kiedy nie można wynaleźć funduszków, np. mam *Geometrię elementarną Niewęglowskiego*”⁶¹. Koszty publikacji dzieła tego słynnego matematyka miały wynosić 3 tys. franków, dodatkowo ilustracje figur geometrycznych do 1 tys. franków. Stał księgarz listy do znajomych, którzy pomogliby mu je sfinansować. Według Królikowskiego byłby to nie tylko pożytek dla szkoły polskiej, ale jeszcze „i zarobek 7[u]robotnikom drukarskim niemającym nic do

⁵⁵ ACRR, sygn. 48246, K. Królikowski do [Hieronima Kajsiewicza?], 5 IX 1848; „Dziennik Narodowy” nr 244 z 6 XII 1845, s. 980.

⁵⁶ K. Estreicher, *Bibliografia XIX wieku*, [wyszukiwanie Kajsiewicz Hieronim]; [wyszukiwanie Gaszyński Konstanty] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/> (dostęp: 02.01.2021).

⁵⁷ K. Estreicher, *Bibliografia XIX wieku*, [wyszukiwanie Kajsiewicz Hieronim]; [wyszukiwanie Gaszyński Konstanty] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/> (dostęp: 02.01.2021).

⁵⁸ BK, rkps 2406, k. 794–799, K. Królikowski do L. Niedźwieckiego, 1851.

⁵⁹ K. Estreicher, *Bibliografia XIX wieku*, [wyszukiwanie Iwanowski Eustachy; Lityński Aleksander] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/> (dostęp: 02.01.2021).

⁶⁰ BJ, rkps 9227, K. Królikowski do J. B. Zaleskiego, 15 VI 1850.

⁶¹ ACRR, sygn. 48234, K. Królikowski do [Ludwika Królikowskiego?], 27 VII (b.r.).

roboty, z których 5[u] żołdu nie ma”⁶². Z katalogów wiadomo, że ta praca została wydana przez Królikowskiego i była w komisie u księgarzy na ziemiach polskich. O efektach pierwszych lat działalności wydawnictwa pisano, że funkcjonowało ono ze zmiennym szczęściem:

Handel jego księgarski szedł wśród rozmaitych przemian na świecie lepiej to gorzej; nie możemy wyliczać tutaj wszystkich u niego wydanych dzieł i broszur, bo przyszłoby największą część emigracyjnego piśmiennictwa przytoczyć; ale nadeszły nareszcie i dla tych długo na kupca czekających książek pogodniejsze czasy⁶³.

Stosunkowo często wydawano w Paryżu utwory A. Goreckiego. Opublikował tam 17 tomów poezji i bajek, wzorowanych na Krasickim. Wydawcą ich był początkowo Jełowicki, a na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku Księgarnia Polska Królikowskiego. Były one edytowane z myślą o rozpowszechnianiu w kraju, co zresztą potwierdzają liczne katalogi księgarń w Wielkopolsce. Zdaniem Stefana Kubowa, Królikowski w końcu lat 50. i na początku lat 60. XIX wieku finansował edycję pism Krasieńskiego, Mickiewicza i innych autorów emigracyjnych⁶⁴. Potwierdza to katalog z 1859 r., w którym zapowiadano wydanie większe 11 tomów pism A. Mickiewicza w cenie 60 fr. oraz mniejsze 6 tomów w cenie 45 fr. W tym czasie podjęto się nakładu *Żywota Juliana Ursyna Niemcewicza* autorstwa księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i poezję Stefana Garczyńskiego⁶⁵. W 1856 r. Księgarnia Polska wydała dzieło gen. Wojciecha Chrzanowskiego *Instrukcja służby frontowej artylerji*. W efekcie trwającej kilka lat korespondencji Henryka Kamieńskiego mieszkającego w Interlaken w Szwajcarii z paryskim księgarzem udało się opublikować dzieło *Rossya i Europa. Polska przez X. Y. Z. Wstęp do badań nad Rossją i Moskalami* (Paryż 1857)⁶⁶. W 1858 r. finansowano druk *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte* Juliana Ursyna Niemcewicza, jak również pracę Ludwika Orpiszewskiego, występującego pod pseudonimem Ludwik z Krzewia *Pułkownik czyli różny los dwóch kolegów szkolnych: powieść w dwóch częściach przez...* oraz Konstantego Gaszyńskiego *Pro publico bono: nowe poezje*⁶⁷. Podobnie w 1859 i 1860 r. nakładem Królikowskiego ukazały się

⁶² Tamże.

⁶³ [B. Zaleski], *Zmarli na wychodźstwie...*, s. 623–624.

⁶⁴ S. Kubów, dz. cyt., s. 52, 58. Potwierdza ta opinię kwerenda w zasobach Federacji Bibliotek Cyfrowych, gdzie dzieła wieszczów są opatrzone napisem Księgarni Polskiej ulica Seine 20; zob. np. Z. Krasieński, *Ułamek naśladowany z glossy św. Teresy*, <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/29497?id=29497> (dostęp: 02.01.2021). Zob. także Barszczewska-Krupa A. (1999), *Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831–1863*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 24–61.

⁶⁵ *Catalogue de la Librairie Polonaise...*, [ok. 1859], s. 8.

⁶⁶ BCZ, rkps 6914 IV, Korespondencja H. Kamieńskiego z K. Królikowskim w sprawie książki pt. *Rosja i Europa, Polska*, Paryż 1857.

⁶⁷ BJ, rkps 9203 III, K. Królikowski do B. Zaleskiego, 28 XII 1858; K Estreicher., Bibliografia XIX wieku [wyszukiwanie Gaszyński Konstanty] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/> (dostęp: 02.01.2021);

„Roczniki Towarzystwa Paryskiego Lekarzy Polskich”. Poszyt 1–2, 1859–1860; Teofila Lenartowicza, *Bitwa Raclawicka: (ustęp z poematu)*; J. Klaczki, *Katechizm nie-rycerski*, stanowiący przedruk z „Wiadomości Polskich”. W 1861 r. Księgarnia Polska podjęła się drugiego wydania pracy Jana Nepomucena Janowskiego *Margrabia Aleksander Wielopolski: rys biograficzny przez...*⁶⁸ Księgarz angażował się w bieżące wydarzenia polityczne na ziemiach polskich oraz inicjatywy emigracyjne. Tutaj ogłaszano manifesty i broszury polityczne związane m.in. z rabacją w Galicji, powstaniem krakowskim, Wiosną Ludów czy powstaniem styczniowym. Sprzedawano tam m.in. medal wybity na cześć księcia Adama Jerzego Czartoryskiego przez Wydział Historyczny Towarzystwa Literackiego Polskiego. Dochód z jego sprzedaży przeznaczony był na fundusz Wydziału Historycznego. Inną pracą sygnowaną przez Księgarnię Polską był *Skład i rozkład mowy czyli gramatyka obrazowa języka polskiego dla użytku szkoły polskiej w Paryżu*, której autorem był Hipolit Klimaszewski, dyrektor tej placówki edukacyjnej⁶⁹. W 1862 r. Bronisław Zaleski pod pseudonimem Litwin opublikował broszurę *Michał Bakunin i odezwa jego do przyjaciół rosyjskich i polskich przez...* Pod koniec lat 60 XIX wieku Leonard Niedźwiecki wydał pracę u Królikowskiego *Głos pogrzebny po Władysławie jenerale Zamoyskim. Kazanie w kościele oratorianów we czwartek 30 stycznia 1868*, stanowiący drukowaną wersję kazania o. Adolfa Perrauda⁷⁰.

Inną inicjatywą Księgarni Polskiej było wydawanie „Biesiady Krzemienieckiej”. Należy przypuszczać, że pomysł edycji pisma wyszedł od emigrantów pochodzących z okolic Wilna i Krzemieńca, których jednoczyła pamięć lat szkolnych oraz kult, jakim otaczali Tadeusza Czackiego, założyciela Gimnazjum Wołyńskiego i księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. Spotykali się oni 5 października w rocznicę założenia Gimnazjum Wołyńskiego. Być może namówił Królikowskiego do tego przedsięwzięcia przyjaciel Karol Sienkiewicz, który w latach 1810–1812 uczył się w Gimnazjum Wołyńskim i udzielał się w różnych towarzystwach gimnazjalnych. Sienkiewicz usilnie zabiegał o wszelkie materiały dotyczące Krzemieńca, redagował „Biesiadę Krzemieniecką”. Zaprzęgał do prac osoby związane

Orpiszewski Ludwik, *Pułkownik czyli...* <https://polona.pl/item/pulkownik-czyli-rozny-los-dwoch-kolegow-szkolnych-powieść-w-dwoch-czesciach-cz-2,ODkwMDUwNTM/8/#info:metadata> (dostęp: 02.01.2021).

⁶⁸ *Catalogue de la Librairie Polonaise...*, [po 1860], s. 3, 5; K. Estreicher, *Bibliografia XIX wieku* [wyszukiwanie Janowski Jan Nepomucen; Klaczko Julian] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/> (dostęp: 02.01.2021); Chrzanowski Wojciech, *Instrukcja służby...* <https://polona.pl/item/instrukcja-sluzby-frontowej-artyleryi,ODA2NzAy/3/#info:metadata> (dostęp: 02.01.2021); Lenartowicz Teofil, *Bitwa Raclawicka...* <https://polona.pl/item/bitwa-raclawicka-ustep-z-poematu,OTI5MDA5NTY/4/#info:metadata> (dostęp: 02.01.2021).

⁶⁹ „Dziennik Narodowy” nr 355 z 22 I 1848, s. 1424; „Dziennik Narodowy” nr 358 z 12 II 1848, s. 1436; Z. Wichrowska (2012), *Hipolit Klimaszewski. Nieznana karta z dziejów Wielkiej Emigracji*, Warszawa: Veda Agencja Wydawnicza, s. 23 i nast.

⁷⁰ Perraud Adolf, *Głos pogrzebny po...* <https://polona.pl/item/glos-pogrzebny-po-wladyslawie-jenerale-zamoyskim-kazanie-w-kościele-oratorianow-we,MTkzNDE5/2/#info:metadata>; Zaleski Bronisław, *Michał Bakunin...* <https://polona.pl/item/michal-bakunin-i-odezwa-jego-do-przyjaciol-rossyjskich-i-polskich,OTI4OTA1NDM/4/#info> (dostęp: 02.01.2021).

z tym miejscem, np. J. Lelewela czy matkę J. Słowackiego, panią Bécu⁷¹. Królikowski, odpowiadając na te tułacze tęsknoty, w 1852 r. wydał pierwszy numer pisma ze spotkania krzemieńczan. W tym roku na „skromną ucztę” w restauracji u Broggi przy ulicy Lepelletier 19 zebrało się czterdziestu byłych uczniów. Biesiadzie przewodniczył senator kasztelan Narcyz Olizar. Kolejne biesiady odbyły się 5 października 1857 i 1858 r. Uczestniczyli w nich m.in. pułkownik Mikołaj Kamieński, Piotr Zaleski, Hipolit Błotnicki, Karol Sienkiewicz, Franciszek Grzymała. Łącznie wyszły tylko cztery numery „Biesiady Krzemienieckiej”. Numery poświęcone spotkaniom w 1857 i 1858 r. wydrukowane zostały rok później (odpowiednio w 1858 i 1859 r.). Natomiast pismo zawierające opis spotkania w 1859 r. ukazało się dopiero 1861 r. Jego pełny tytuł brzmiał: „Biesiada Krzemieniecka w Paryżu dnia 1 października 1859. Redakcja Mikołaja Jełowickiego”. Pierwsze trzy drukowane były w drukarni Renou et Maulde, a czwarty w drukarni L. Martineta⁷².

Książki Królikowski drukował w paryskich oficynach Maulde i Renou przy ulicy Rivoli 144, L. Martineta przy ulicy Mignon 2, Nougues, Simona Raçona i Spółki⁷³. Możliwe, że korzystał z innych paryskich firm: J. Didota, Guiraudeta, Duvergera, Rignoux, które drukowały książki i czasopisma emigracyjne. W dokumentach osobistych Królikowskiego zachowały się rachunki wystawione przez księgarnię, wydawnictwo oraz komis cudzoziemski Julesa Renouarda, która znajdowała się w Paryżu przy rue de Tournon 6. Renouard specjalizował się w sprzedaży książek niemieckich⁷⁴. W kwestiach litograficznych współpracował Królikowski ze znanym emigracyjnym twórcą Andrzejem Słowaczyńskim oraz z francuskim rytownikiem Felixem Hoyerem z rue Passage Dauphine w Paryżu. Współpraca ta dotyczyła m.in. map i okładki kazań ks. Kajsiewicza⁷⁵. Emigrant Roman Benduski, absolwent Szkoły Sztuk Pięknych w Paryżu i uczeń Paula Delaroche`a, wykonał sprzedawaną przez Królikowskiego rycinę dużego formatu przedstawiającą jedną ze scen męczeństwa wileńskich bazylianek, co miało związek z przyjazdem do Paryża rzekomej męczennicy, w rzeczywistości mistyfikatorki, podającej się za przełożoną bazylianek w Wilnie, Makryny Mieczysławskiej. Benduski był również zaangażowany w wykonanie map i atlasów⁷⁶. Inny

⁷¹ Więcej o Karolu Sienkiewiczu; zob. K. Kubicki (2010), *W kręgu Karola Sienkiewicza (1793–1860) – przyjaciele i znajomi w kraju i na emigracji*, Tolkmicko: Wydawnictwo Tolkmicko, s. 32 i nast.; Z. Wichrowska (2005), *Karol Kazimierz Sienkiewicz (1793–1860)*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza”, z. 40, s. 186.

⁷² E. Danowska (2006), „*Biesiada Krzemieniecka (1852–1861) jako wyraz emigracyjnej tęsknoty*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” t. IX z. 2 (18), s. 21–35.

⁷³ ACRR, sygn. 48224, K. Królikowski do H. Kajsiewicza, [b.d].

⁷⁴ BCZ, rkps 6915 IV, J. Renouard do K. Królikowskiego (rachunek), Paris, 24 XI ? 1845.

⁷⁵ BCZ, rkps 6916 IV, t. II, A. Słowaczyński do K. Królikowskiego, Wersal, 27 I, 12 IX, 15 IX, 17 XI 1845; S. Kubów, dz. cyt., s. 60.

⁷⁶ „Dziennik Narodowy” nr 243 z 28 XI 1845, s. 976; R. Bielecki (1995), *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I, Warszawa: Wydawnictwo Trio, s. 178. Wydano tam również o. Maksymiliana Ryłły, *Opowiadania Makryny Mieczysławskiej kseni bazylianek mińskich o ich siedmioletnim prześladowaniu spisane...*, Paryż 1846, zob. „Dziennik Narodowy” nr 253 z 7 II 1846, s. 1016.

tułacz, znany rytownik, Antoni Oleszczyński wydał *Wspomnienia*, które sprzedawano w Księgarni Katolickiej. Tom pierwszy zawierał relacje o Polakach, którzy byli znani w świecie, ozdobiony był około pięćdziesięcioma pięknymi rycinami⁷⁷. W zakresie ilustracji książek Królikowski zlecał niektóre prace paryskiemu litografowi Eugène Kaepelinowi, np. w 1848 r. zapłacił Królikowski ponad 380 franków za mapy Polski przedrozbiorowej. Jak wynika z rachunku z 2 kwietnia 1849 r. księgarnia winna była 269,80 fr. Inny rachunek za litografie map polskich z 1848 i 1849 r. opiewał na sumę 97,80 fr.⁷⁸ Kaepelin swój zakład miał najpierw od 1837 na ulicy du Croissant 20, a po nabyciu drukarni od 1841 r. na quai Voltaire. Utworzył spółkę do obsługi prasy drukarskiej, litograficznej, druku wklęsłego i sprzedaży kamieni litograficznych. Jego drukarnia działała prężnie, dzięki współpracy z rządem i armią francuską, drukował m.in. mapy topograficzne, sztabowe. Stosował również blachy cynkowe, które były lżejsze, tańsze i pozwalały na drukowanie dużych formatów. Poza drukarniami paryskimi korzystał on z usług oficyn berlińskich oraz lipskich⁷⁹. Współpracował Królikowski również z genewską drukarnią Pfeffer et Puky przy rue du Mont-Blanc⁸⁰. Już w pierwszych latach działalności Królikowski nawiązał kontakty z księgarnią Behra w Berlinie⁸¹. Temu księgarzowi przekazał dzieło ks. F. Gerbeta *Rzecz o dogmacie Eucharystyi*, aby ten przemycił je do zaboru austriackiego i rosyjskiego, poprzez zmylenie tamtejszych cenzorów. Ustalono, że na okładce, jako wydawca będzie figurować berlińska księgarnia. Ten sposób przetrzutu literatury z emigracji na ziemię polskie praktykował jeszcze Januszkiewicz⁸². Księgarnia zbierała prenumeratę na wydany w trzech tomach przez Behra *Nowy Słownik Języka Polskiego*⁸³. Wspólnym przedsięwzięciem księgarni Behra i Królikowskiego była edycja w 1861 r. pisma J. Klaczki, *Korespondencya Mickiewicza: (studium)*⁸⁴. Podobnie w efekcie współpracy z Ludwikiem Michelsonem w Lipsku ukazał się utwór *Siewba czyli nowy tomik pism Antoniego Goreckiego*⁸⁵. W jednym z listów A. Słowaczyński pisał do paryskiego księgarza: „Pisz do Michelsona i zaleć mu atlasik, gdyby dał rękojmię sprzedaży stu egzemplarzy kazalibyśmy wybić je na jednakim papierze i ładnie

⁷⁷ „Dziennik Narodowy” nr 214 z 10 V 1845, s. 859.

⁷⁸ BCZ, rkps 6916 IV, t. I, K Królikowski do E. Kaepelina, 1849; E. Kaepelin do K. Królikowskiego, Paris, 2 IV, 17 IX 1849.

⁷⁹ S. Kubów, dz. cyt., s. 58; Dictionnaire des imprimeurs-lithographes du XIXe siècle, <http://elec.enc.sorbonne.fr/imprimeurs/node/22580> (dostęp: 30.11.2020).

⁸⁰ BCZ, rkps 6916 IV, t. I, Pfeffer & Puky, korespondencja z lat 1858–1861.

⁸¹ W Berlinie etatowym niemal wydawca pism emigracji polskiej była Księgarnia Zagraniczna B. Bohra. Druk polskich książek zlecał firmom Bock, Schultz, Trowitsch i kilku innym, zob. S. Kubów, dz. cyt., s. 59.

⁸² Biblioteka PAN/PAU w Krakowie (BPAN/PAU), rkps 1834, K. Królikowski do W. Wielogłowskiego, Paryż 12 VI 1844.

⁸³ „Trzeci Maj” z 18 XII 1847, s. 586.

⁸⁴ Klaczko Julian, Korespondencja Mickiewicza... <https://polona.pl/item/korespondencja-mickiewicza-studium,Nzk5NDE2NjU/6/#info:metadata> (dostęp: 02.01.2021).

⁸⁵ Estreicher K, Bibliografia XIX wieku https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/wpis/?sort=nazwisko_imie&order=1&id=41046&offset=0&index=1 (dostęp: 03.01.2021).

zeszyć, aby zjednać sobie oko”⁸⁶. W Rzymie zaś współdziałał Królikowski z księgarnią Spitthoevera⁸⁷.

W 1848 r. paryski księgarz wysłał paki z książkami do krakowskiej księgarni Józefa Czecha. Wśród nich znalazło się 150 egzemplarzy *Polski wobec Boga* autorstwa Walerego Wielogłowskiego⁸⁸. Królikowski utrzymywał stosunki handlowe z autorem wspomnianej wyżej pracy. Początki ich przyjaźni sięgają końca lat 30. XIX wieku, gdy Wielogłowski i Królikowski znaleźli się w środowisku Bogdana Jańskiego. W 1847 r. Walery Wielogłowski wraz ze swoim kuzynem Bolesławem Wielogłowskim utworzyli w Paryżu przy ulicy Saint-Honore 385 Biuro Interesów Polskich, które funkcjonowało jako komis wyrobów artystycznych, książek, rzemiosła oraz różnych gatunków win. W komisie oferowano również książki z księgarni Królikowskiego. Podobnie, na zasadzie wzajemności, księgarz paryski oferował utwór Wielogłowskiego *Polska wobec Boga*. Ponad rok od założenia Biura Interesów Polskich Wielogłowski przeniósł się do Krakowa, gdzie założył i prowadził w latach 1849–1865 Księgarnię i Wydawnictwo Dzieł Katolickich, Naukowych i Rolniczych. W tym czasie Wielogłowski wielokrotnie sprowadzał z Paryża książki z Księgarni Polskiej, jak również Królikowski sprowadzał książki z Krakowa⁸⁹.

Karol Królikowski współpracował również z innymi księgarzami na ziemiach polskich, m.in. z Janem Konstantym Żupańskim⁹⁰ w Poznaniu, miał natomiast zastrzeżenia co do poznańskiej księgarni Walentego Stefańskiego, którego określał jako „zły płatnik i nie ma żadnych prawie stosunków”⁹¹. Wspólnie z wrocławskim księgarzem Ferdynandem Hirtem upowszechniał *Kazania* ks. H. Kajsiewicza oraz *Obrazy z życia i z podróży* Wincentego Pola⁹². Trzeba przy tym zauważyć, że pruska cenzura już od początku Wielkiej Emigracji poddawała obowiązkowej kontroli wszystkie druki w języku polskim, które zostały wydane poza granicami Prus. W odniesieniu do „francuskiej propagandy” w wydaniu polskim (tzn. wobec publikacji powstających w kręgu emigracji polistopadowej) cenzorzy nie czynili istotnych różnic między publicystyką powstałą w środowisku demokratycznym czy konserwatywnym związanym z Hotelem Lambert. Obydwa te nurty polityczne zagrażały rządowi pruskiemu na Pomorzu i w Wielkopolsce. Z podobną surowością traktowano również emigracyjną literaturę

⁸⁶ BCZ, rkps 6916 IV t. II, A. Słowaczyński do K. Królikowskiego, Wersal, 15 IX 1845.

⁸⁷ ACRR, sygn. 48233, K. Królikowski do zmartwychwstańców, 26 VIII 1845.

⁸⁸ BPAN/PAU, rkps 1834, K. Królikowski do W. Wielogłowskiego, Paryż 18 XII 1848.

⁸⁹ J. Kuzicki, *Oreżem i pracą...*, s. 188–224.

⁹⁰ Więcej o księgarni Żupańskiego, zob. T. Popiel, *Żupański Jan Konstanty*, w: *Słownik pracowników...*, s. 1035–1036; S. Kubów, dz. cyt., s. 76; A. Barszczewska-Krupa, dz. cyt., s. 41–43.

⁹¹ BPAN/PAU, rkps 1834, K. Królikowski do W. Wielogłowskiego, Paryż, 12 VI 1844; BCZ, rkps 6916 IV, t. I, H. Błotnicki do K. Królikowskiego, 1 V 1866.

⁹² Zob. *Kazania na niektóre niedziele i święta w roku księdza Hieronima Kajsiewicza*, Wrocław u Ferdynanda Hirta, w Paryżu (u K. Królikowskiego wydawcy dwóch pierwszych zeszytów) (16 Seine St. Germain), 1848, s. 124; „Dziennik Narodowy” nr 308 z 6 III 1847, s. 1236; M. Łoboz (2018), *Patent na piosenki. Wincentego Pola śpiew nie tylko z mogiły*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria. Folia 263” 18, s. 3 i nast.

piękną⁹³. Pomimo tak restrykcyjnego prawa udawało się Królikowskiemu przemycać emigracyjne książki.

Ograniczenia cenzury austriackiej nie przeszkodziły Królikowskiemu w stosunkach handlowych z galicyjskimi księgarzami. Wspominaliśmy już o współdziałaniu z krakowskimi księgarzami, W. Wielogłowskim czy J. Czechem. Z korespondencji Królikowskiego z Kajetanem Jabłońskim wynika, że utrzymywał, poza nim, kontakty z innymi lwowskimi księgarzami: Karolem Wildem, Janem Milikowskim, Henrykiem Wilhelmem Kalenbachem⁹⁴ oraz Adamem Dominikiem Bartoszewiczem⁹⁵. Aby od- dać tło kontaktów handlowych paryskiego księgarza, warto przytoczyć dłuższy frag- ment listu Konstantego Gaszyńskiego. Pisał tam m.in.:

Jeśli myślisz, iż dostateczną jest rzeczą robić składy tylko w Poznaniu i w Lipsku niechże i tak będzie, musisz o tym wiedzieć lepiej ode mnie. To mi się tylko przykrą rzeczą wydaje, że w Krakowie, jak mi pisze Siemieński, żadnego mego dziełka w księgarniach nie ma i że niedawno ktoś chciał moich Poezji i nie mógł ich znaleźć. W Czasie krakowskim w dwóch numerach z 18 i 19 t. m. jest obszerny i bardzo pochlebny artykuł Siemień- skiego o Poga d a n k a c h. Koźmian mi także pisze, że w nowym numerze Przeglądu [Poznańskiego, przyp. J.K.] będzie także recenzja, ale mi z góry zapowiada, że nie tak pochlebna jak Klaczki. Rozgłos więc jest, trzeba tylko aby się znaleźli czytelnicy chcący kupować dziełko. Pamiętaj także wypychać Pamiętniki Rogowskiego, bo Siemieński także i o nich wspominał z wielką pochwałą⁹⁶.

Andrzej Słowaczyński, współpracownik Królikowskiego, próbował zainteresować go projektem wydawnictw dla szkół w kraju we współpracy z księgarzami poznańskimi, krakowskimi i lwowskimi. Jednakże paryski księgarz nie podjął się tych przedsię- wzięć⁹⁷. Jak wynika z treści jednego z ogłoszeń w „Dzienniku Narodowym” w 1845 r. Królikowski oferował dzieła Lucjana Siemieńskiego wydane w Poznaniu przez Jana Konstantego Żupańskiego. Były to m.in. *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*, Poznań 1845. Ponadto praca Karola Czarneckiego, *Szturm Gołanczy czyli poświęcenie*

⁹³ Więcej zob. G. Kucharczyk (2001), *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815–1914*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 196–202, 282–288.

⁹⁴ Więcej o działalności księgarzy galicyjskich, zob. Z. Markiewicz-Chmielewska, *K. Jabłoński*, w: *Słownik pracowników...*, s. 352; T. Zajączkowska-Pilarska, *H. W. Kallenbach*, w: *Słownik pracowni- ków...*, s. 387; I. Treichel, *K. Wild*, w: *Słownik pracowników...*, s. 956. Zob. także A. Barszczewska-Krupa, dz. cyt., s. 27–29.

⁹⁵ „Proponuję Kalenbachowi, aby mi przysłał swoje katalogi czybym sobie nie mógł wybrać z jego księgarni na wymianę za moje wszystkie pozostałości od Milikowskiego (...). Otóż gdyby się rzecz z Kalenbachem skończyła upraszałbym Pana, abyś raczył przyjąć do siebie na skład tymczasowe owe meda- liony”, zob. BJ, rkps 7837 IV, K. Królikowski do K. Jabłońskiego, Paryż, 16 X 1855; M. Konopka (1995), *Adam Dominik Bartoszewicz, redaktor, księgarz i wydawca lwowski (1838–1886)*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, s. 123.

⁹⁶ BCZ, rkps 6916 IV t. I, K. Gaszyński do K. Królikowskiego, Heidelberg, 25 III 1851.

⁹⁷ BCZ, rkps 6916 IV, t. II, A. Słowaczyński do K. Królikowskiego, Wersal, 12 X 1845.

Polki. Rapsod historyczny w dwóch pieśniach przez K. z G., Poznań 1845⁹⁸. Podobnie w 1846 r. w komisie znajdowały się poznańskie wydania Karola Libelta *Felieton Polityczno-Literacki przez...* oraz Julii Wojkowskiej, *Marynia czyli rozmowy o pierwszych zasadach świętej religii ułożone dla pożytku polskich dzieci*⁹⁹. Interesujący dla odtworzenia kontaktów handlowych Księgarni Polskiej wydaje się katalog opublikowany po 1860 r. Wydzielono tam książki, które wydano w Wielkopolsce i Galicji. Królikowski mógł się pochwalić blisko 50 tytułami sprowadzonymi do Paryża. Znalazły się tam przesłane zapewne z Poznania m.in.: *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, *Zbiór praw dotyczących narodowości i języka polskiego w Księstwie Poznańskim*, K. Libelta, *Estetyka czy Dziewica Orleańska. Ustęp z dziejów Francji napisał...* W ofercie handlowej pojawiły się również utwory wydane przez Wielogłowskiego w Krakowie, m.in. ks. Ignacego Hołowińskiego, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej przez...*, *Kazania i allokacje (Kazania niedzielne, świąteczne i przygodne oraz allokacje miane w Petersburgu przez...*, Kraków 1857), *Homiletyka (Homiletyka przez ś. p... ułożona i alumnom tejże akademii wykładana w 1855 r.*, Kraków 1859) oraz Maurycego Manna, *Podróż na Wschód*, t. I–III, (Kraków 1854–1855). W ofercie znajdowały się utwory pisarzy krajowych Ewarysta Estkowskiego, *Nauki wiejskie tyczące się gminy, życia i stosunków wieśniaka* (Poznań 1851); Henryka Rzewuskiego, *Adam Śmigieński – starosta gnieźnieński*; Juliana Bartoszewicza, *Znakomicie mężowie polscy w XVIII wieku*; Józefa Ignacego Kraszewskiego, *Chata za wsią* oraz kilka dzieł Zygmunta Kaczkowskiego. Można tam było zakupić wydawnictwa wielotomowe jak *Skarbczyk poezji polskiej czy Dziejopisarze krajowi*¹⁰⁰. Prawdopodobnie współpraca z lwowskimi księgarzami doprowadziła do rozpowszechniania w Paryżu pism lwowskiego historyka Henryka Schmitta. Jak wynika z anonsu zamieszczonego w piśmie „Ojczyzna”, księgarnia Królikowskiego oferowała w 1864 r. kilka prac tego znakomitego badacza, m.in.: *Rys dziejów narodu polskiego od najdawniejszych czasów znanych (aż) do roku 1763*, z. 1–10 (Lwów 1855–1857); *Rokosz Zebrzydowskiego opisał według źródeł głównie rękopiśmiennych* (Lwów 1857–1858); *Pogląd na życie i pisma ks. Hugona Kołłątaja, podkanclerzego koronnego skreślony* (Lwów 1859–1860); *Narodowość polska jej podstawy, rozwój dziejowy, przeobrażenia i zboczenia oraz stosunek do chwili obecnej napisał...* (Lwów 1862)¹⁰¹.

Poza Księgarnią Polską dzieła emigracyjne wydawały w tym okresie inne francuskie oficyny, wśród których należy wymienić np. Księgarnię Słowiańską przy Impasse

⁹⁸ „Dziennik Narodowy” nr 235 z 4 X 1845, s. 944; Estreicher K., Bibliografia XIX wieku, wyd. I, t. IV, <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/wpis/?sort=id&order=1&id=17934&offset=17910&index=18>; <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/indeks/wpis/?id=9845&fileId=0240> (dostęp: 15.01.2021).

⁹⁹ „Dziennik Narodowy” nr 283 z 12 IX 1846, s. 1136.

¹⁰⁰ *Katalog nakładowy i komisowy Księgarni J. K. Żupanskiego w Poznaniu, ulica Nowa 7*, Poznań 1867, s. 1–26; *Catalogue de la Librairie Polonaise Paris – Rue de Seine Saint-Germain 20*, [po 1860], s. 7–8; „Ojczyzna” nr 96 z 14 X 1864, s. 4.

¹⁰¹ „Ojczyzna” nr 114 z 25 XI 1864, s. 4.

Saint-Dominique-d`Enfer 4 czy też księgarnię Jacques Lecoffre et Cie; Sagnier et Bray. W kontekście działalności Księgarni Polskiej należy zauważyć, że do połowy lat 50. XIX wieku była to jedyna tego typu instytucja wśród tułactwa we Francji. W 1856 r. członkowie Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu: E. Januszkiewicz, W. Kalinka oraz J. Klaczko zawiązali przy Towarzystwie Spółkę Wydawniczą dla wydawnictw źródeł do historii Polski i pełnego wydania dzieł A. Mickiewicza. Spółka została rozwiązana w 1861 r. Trzy lata później, zapewne z inspiracji Władysława Mickiewicza, księgarnię o polskim profilu założył w stolicy Francji Jean Baptiste Vasseur. Mickiewicz był jego współnikiem, a w latach 1867–1889 syn wieszcz samodzielnie prowadził przedsiębiorstwo pod nazwą Księgarnia Luksemburska. Można tutaj wspomnieć jeszcze o działalności Franciszka de Sass-Kunickiego, który w latach 80. XIX wieku zarządzał księgarnią książek francuskich oraz dzieł drukowanych w innych językach, m.in. języku polskim. Pod koniec XIX wieku edycję wydawnictw polskich podejmowali nad Sekwaną polscy drukarze: Konstanty Zabieha i Adrianna z Brońców Zabieżyńska, Stefan Nieciński oraz Adolf Reiff. Ten ostatni prowadził firmę, która wydawała „Kurier Paryskiego”, „Wolne Słowo Polskie”. Jego drukarnia była największą i najbardziej znaną tłocznia emigracyjną. Działała do 1916 r., prowadzona w końcowych latach do spółki z Heymannem¹⁰².

Karol Królikowski znany był w Paryżu nie tylko jako księgarz i wydawca. Zastąpił on jako inicjator wielu działań społecznych. Po śmierci Adama Mickiewicza prowadził szeroką akcję na rzecz pomocy dzieciom poety. Jego przyjaciel Karol Sienkiewicz namówił Królikowskiego do objęcia funkcji sekretarza Wydziału Historycznego przy Towarzystwie Literackim. Po śmierci Sienkiewicza w 1860 r. paryski księgarz zajął się wystawieniem mu pomnika w Montmorency i wydał cztery tomy jego pism¹⁰³. Po wydarzeniach 1861 r. w Warszawie Królikowski zainicjował pomoc dla starców i sierot po emigrantach. W tej akcji charytatywnej poparli go przyjaciele: Bohdan Zaleski, Władysław Laskowicz, Artur Sienkiewicz. Dnia 2 marca 1862 r. w pierwszą rocznicę śmierci pięciu poległych Polaków w Warszawie założyli oni w Paryżu Stowarzyszenie Podatkowe, którego działalność opierała się na dobrowolnym i powszechnym opodatkowaniu się na rzecz emigrantów we Francji. Następnie Królikowski przemianował nazwę Stowarzyszenia Podatkowego na Instytucję Czci i Chleba. Zdaniem Franciszka Germana, po rozwinięciu działalności w Instytucji Czci i Chleba, Królikowski zaniebawił księgarnię, ponieważ sekretarzował tej organizacji do 1869 r., a następnie jej przewodniczył. Wydawał pismo w formie systematycznie rozsyłanych listów z prośbą o wsparcie sierot i starców do wszystkich skupisk emigracyjnych. Planował nawet założenie filii Instytucji Czci i Chleba w Galicji. Paryż opuścił dopiero w przeddzień oblężenia miasta we wrześniu 1870 r. Przebywał w Cannes, Hyères, następnie

¹⁰² A. Kłossowski, *Księgarstwo polskie...*, s. 23.

¹⁰³ A. Biernat, S. Górzyński (2021), *Cmentarz Champeaux w Montmorency. Groby polskie. Cimetière Les Champeaux à Montmorency. Les tombes Polonaises*, Warszawa: Wydawnictwo DiG i Edition La Rama, s. 293–294.

w Saint-Etienne, u doktora Feliksa Michałowskiego. Tam zmarł 5 czerwca 1871 r. i został pochowany na miejscowym cmentarzu¹⁰⁴. Po śmierci K. Królikowskiego książki z jego księgarni w dużej części trafiły do Biblioteki Polskiej w Paryżu, niektóre zostały przekazane przyjaciołom i współpracownikom paryskiego księgarza¹⁰⁵.

Podsumowanie

Karol Królikowski całe swe zawodowe życie związał z księgarstwem, poczynając od 1836 r., gdy podjął swe obowiązki w drukarni w Bordeaux, poprzez pracę w Księgarni i Drukarni Polskiej A. Jełowickiego i Sp., wreszcie po utworzenie własnej Księgarni Katolickiej przemianowanej później na Księgarnię Polską. Księgarnia Królikowskiego była jednym z wielu miejsc, obok Biblioteki Polskiej, Hotelu Lambert, Szkoły Polskiej na Batignolles, gdzie gromadzili się w Paryżu polscy tułacze. Mimo niedogodności lokalowych adres rue de Seine Saint Germain nr 16, a później nr 20 znali chyba wszyscy Polacy mieszkający w latach 1844–1871 we francuskiej stolicy. Początkowo sortyment księgarski był skromny, składał się z książek, które pozostały po A. Jełowickim i E. Januskiewicz. Z czasem oferta księgarska poszerzyła się o książki wydane w Wielkopolsce. W latach 50. XIX wieku sortyment księgarski został rozbudowany. Poszerzyła się oferta dzieł literackich, pojawiły się książki historyczne, naukowe, słowniki językowe oraz prasa emigracyjna. Na zwiększenie oferty Księgarni Polskiej miała wpływ sytuacja po wojnie krymskiej. Z Francji można było prowadzić kontakty handlowe z księgarzami galicyjskimi i z zaboru pruskiego. Jednocześnie publicyści polscy we Francji, dalej za pośrednictwem Królikowskiego, mogli sprzedawać swoje książki i broszury w kraju i na emigracji. Warto zauważyć, że wśród autorów oferowanych książek były zarówno osoby z prawej, jak również lewej strony politycznej Wielkiej Emigracji. Można tam było dostać dzieła Karola Sienkiewicza, związanego z Hotelem Lambert, jak również demokratycznego radykała Ludwika Mierosławskiego. Trudno oszacować liczbę książek, które ukazały się nakładem Królikowskiego, ale z dużym prawdopodobieństwem należy przypuszczać, że ta liczba przekroczyła 100 tytułów. Zaczynał od edycji prac zmarłych powstańców. Następnie paryski księgarz wydał m.in. dzieła wieszczów A. Mickiewicza i Z. Krasińskiego, zbiory poezji K. Gaszyńskiego i A. Goreckiego. Ważne miejsce w osiągnięciach wydawniczych Królikowskiego zajmowała publicystyka emigracyjna, jak również utwory związane z bieżącymi wydarzeniami na ziemiach polskich. W przedsięwzięciach nakładczych widać chęć integracji środowisk Wielkiej Emigracji. Przejawy takich dążeń to m.in. wydawanie „Biesiady Krzemienieckiej” czy „Roczników Towarzystwa Paryskiego Lekarzy Polskich”. Pomimo nierentowności niektórych przedsięwzięć, np. wydawania dzieł naukowych, dla Królikowskiego liczyły

¹⁰⁴ F. German, *Karol Królikowski...*, s. 372.

¹⁰⁵ Tamże

się, przede wszystkim korzyści społeczne. Angażował on w pracach nad swoimi wydawnictwami zecerów, litografów i artystów emigracyjnych.

Uwagę zwracają rozgałęzione kontakty księgarskie Królikowskiego w całej niemal Europie, w tym zwłaszcza na ziemiach polskich. Współpracował z księgarzami krakowskimi, lwowskimi, poznańskimi i wrocławskimi. Dzięki temu mógł przemycić do kraju emigracyjne wydawnictwa. Czasem, aby ominąć cenzurę austriacką czy pruską, książki napisane na emigracji wydawano na ziemiach polskich bezimiennie lub pod pseudonimami. Aby uśpić uwagę cenzorów, na okładce zaznaczono, że dzieło to ukazało się nakładem, np. niemieckich księgarzy. Od początku swojej działalności księgarskiej Królikowski starał się dostarczyć emigracyjnemu czytelnikowi książki autorstwa pisarzy i poetów z Galicji i Wielkopolski.

Bibliografia

- Archiwum Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego w Rzymie (ACRR), sygn. 48224; sygn. 48233; sygn. 48234; sygn. 48246.
- Biblioteka Czartoryskich (BCZ), rkps 6914; rkps 6915 IV; rkps 6916 IV t. I–II.
- Biblioteka Jagiellońska (dalej BJ), rkps 3685; rkps 7837 IV; rkps 9203 III; rkps 9227.
- Biblioteka PAN w Kórniku (dalej BK), rkps 2406.
- Biblioteka PAN/PAU w Krakowie (BPAN/PAU), rkps 1834.
- Barszczewska-Krupa, A. (1999), *Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831–1863*, Łódź, s. 24–61.
- Bielecki, R. (1995), *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Biernat, A., Górzyński, S. (2021), *Cmentarz Champeaux w Montmorency. Groby polskie. Cimetière Les Champeaux à Montmorency. Les tombes Polonaises*, Warszawa: Wydawnictwo DiG i Edition La Rama.
- Borejsza, J.W. (1963), *Prasa Zjednoczenia Emigracji Polskiej (1866–1870)*, „Rocznik Historii Czołosięmiennictwa Polskiego”, z. 3/1, s. 94.
- Caban, W. (2006), *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820–1880*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Catalogue de la Librairie Catholique Polonaise*, Paris, Imprimerie de L. Martinet, rue Jacob 30, w 2ce, ss. 4.
- Catalogue de la Librairie Catholique Polonaise*, Paris, Imprimerie de L. Martinet b. r. (po 1845), w 8ce, ss. 4.
- Catalogue de la librairie polonaise*, Paris, L. Martinet, (ok. 1845), w 2ce, s. 4, 8.
- Catalogue de la librairie catholique polonaise*, Paris, impr. Martinet, (po 1845), w 4ce, ss. 8.
- Catalogue de la Librairie Polonaise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), druk L. Martinet, b. r. (po 1852), w 8ce, ss. 4.
- Catalogue de la Librairie Polonaise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), b. r. (ok. 1857) w 8ce, ss. 4.
- Catalogue de la Librairie Polonaise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), b. r. (po 1858) w 8ce, ss. 4.

- Catalogue de la Librairie Polonaise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), b. r. (ok. 1859) w 8ce, ss. 8.
- Catalogue de la Librairie Polonaise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), b. r. (po 1860) w 4ce, ss. 8.
- Catalogue de la Librairie Polonaise*, Paris. Rue de Seine Saint-Germain 20 (Paris), b. r. (po 1860) w 4ce, ss. 4.
- Chrzanowski, W., *Instrukcje służby...* https://polona.pl/item/instrukcja-sluzby-frontowej-artyleryi_ODA2NzAy3/#info:metadata.
- „Czas” 1872.
- Danowska, E. (2006), „*Biesiada Krzemieniecka*” (1852–1861) jako wyraz emigracyjnej tęsknoty, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” t. IX z. 2 (18), s. 21–35.
- Dianni, J. (1974), *Trygonometria w polskich pracach matematycznych do końca XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 19/2, s. 266.
- Dictionnaire des imprimeurs-lithographes du XIXe siècle*, <http://elec.enc.sorbonne.fr/imprimeurs/node/22580> (dostęp: 30.11.2020).
- Dostać można w *Księgarni Polskiej. Rue de Seine Saint Germain 20*. (Paryż), druk L. Martinet, b.r. (po 1850) w 4ce, ss. 1.
- „Dziennik Narodowy” 1845–1848.
- Estreicher, K. (1991), *Bibliografia Polska XIX stulecia*, t. XV: *Katalogi księgarskie*, red. A. Klinger, Z. Otczykova, wyd. II, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Estreicher, K., *Bibliografia XIX wieku* https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/wpis/?sort=nazwisko_imie&order=1&id=41046&offset=0&index=1; <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/wpis/?sort=id&order=1&id=17934&offset=17910&index=18>; <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/indeks/wpis/?id=9845&fileid=0240> (dostęp: 15.01.2021).
- Estreicher, K., *Bibliografia XIX wieku*, [wyszukiwanie Gaszyński Konstanty, Janowski Jan Nepomucen; Klaczko Julian, Kajsiewicz Hieronim] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/> (dostęp: 02.01.2021).
- Florkowska-Frančič, H. (1985), *Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym*, Wrocław–Warszawa–Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gerber, R. (1977), *Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808–1831. Słownik biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- German, F. (1964–1965), *Jefowicki Aleksander*, PSB, t. XI, s. 161.
- German, F. (1968–1969), *Karol Królikowski*, PSB, t. XIV, s. 373.
- Gzella, G. (1998), „*Braterstwo*” – pismo emigracji postyczniowej (1864–1865) w Szwajcarii, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia”, z. 2–3 (328), s. 484–485.
- Hass, L. (1999), *Wolnomularze polscy w kraju i na świecie 1821–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa: Wydawnictwo Rytm.
- Kajsiewicz, H. (2012), *Listy 1868–1869*, t. X, red. T. Kaszuba, Rzym: Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego.
- Katalog Księgarni...* *sztuk 16, wydawany w Paryżu różnymi czasy w 8ce*, ss. 4, 10, 2, 8, 4, 4, 4, 8, 8 i pisany, ss. 4, 4, 2, i 4.
- Katalog nakładowy i komisowy Księgarni J. K. Żupanskiego w Poznaniu, ulica Nowa 7, Poznań 1867*, s. 1–26. *Ojczyzna*” nr 96 z 14 X 1864, s. 4.
- Klaczko, J. *Korespondencja Mickiewicza...* <https://polona.pl/item/korespondencja-mickiewicza-studium,Nzk5NDE2NjU/6/#info:metadata> (dostęp: 02.01.2021).

- Kłossowski, A. (1966), *Historia Księgarni Polskiej w Paryżu przez jej współwłaściciela Eustachego Januszkiewicza spisana*, „Roczniki Biblioteczne” R. 10, s. 505.
- Kłossowski, A. (1966), *Księgarstwo polskie na obczyźnie od powstania listopadowego*, „Księgarz”, nr 3, s. 22.
- Kolasa, W.M. (2013), *Prasa Wielkiej Emigracji (1832–1870) w polskim prasoznawstwie*, „Zeszyty Prasoznawcze” Kraków, t. 56, nr 3 (215), s. 389–400.
- Konopka, M. (1995), *Adam Dominik Bartoszewicz, redaktor, księgarz i wydawca lwowski (1838–1886)*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Krasiński, Z., *Ułamek naśladowany z glosy św. Teresy*, <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/29497?id=29497> (dostęp: 15.01.2021).
- Kubicki, K. (2010), *W kręgu Karola Sienkiewicza (1793–1860) – przyjaciele i znajomi w kraju i na emigracji*, Tolkmicko: Wydawnictwo Tolkmicko.
- Kubów, S. (1980), *Książka Wielkiej Emigracji w Wielkopolsce (1831–1862)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kucharczyk, G. (2001), *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815–1914*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kuligowski, P. (2020), *„Zniszczyć wszelkie państwo”. Idee wędrowne Ludwika Królikowskiego (1799–1879)*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Kuzicki, J. (2003), *Inicjatywy księgarskie i wydawnicze oo. zmartwychwstańców na emigracji i w kraju w latach czterdziestych XIX wieku*, w: *Kraków Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, t. VI, cz. 1, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Kuzicki, J. (2005), *Orężem i pracą. Życie i działalność Walerego Wielogłowskiego (1805–1865)*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Lenartowicz, T., *Bitwa Raclawicka...* https://polona.pl/item/bitwa-raclawicka-ustep-z-poematu_OTI5MDA5NTY/4/#info:metadata (dostęp: 02.01.2021).
- Librairie Catholique Polonaise, rue de Seine-Germain n° 16, à Paris*. 1844. W drukarni Bourgogne i Martinet przy ulicy Jacob 30, w 4ce, ss. 8.
- Librairie Catholique Polonaise. Rue de Seine. Saint-Germain n° 16, à Paris*, druk Bourgogne i Martinet, b.r. (po 1845), w 4ce, ss. 8.
- Łoboz, M. (2018), *Patent na piosenki. Wincentego Pola śpiew nie tylko z mogiły*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria. Folia 263” 18, s. 3 i nast.
- Łukomska-Kryger, A. (2013), *Polski emigracyjny ruch wydawniczo-księgarski w Lipsku w latach 1830–1918*, „Biblioteka” (17(26), s. 119–130.
- Matusik, P. (1998), *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814–1877*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Micewski, B. (1983), *Bogdan Jański założyciel zmartwychwstańców 1807–1840*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.
- Micewski, B. (1990), *Osobowy i terytorialny rozwój Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego, w: Zmartwychwstańcy w dziejach Kościoła i narodu*, red. Z. Zieliński, Katowice: Wydawnictwo Unia.
- Micewski, B. (2000), *Współcześni o Jańskim*, Kraków: Alleluja Wydawnictwo Zmartwychwstańców. „Ojczyzna” 1864.
- Orpiszewski, L., *Pułkownik czyli...* https://polona.pl/item/pulkownik-czyli-rozny-los-dwoch-kolegow-szkolnych-powiec-w-dwoch-czesciach-cz_2,ODkwMDUwNTM/8/#info:metadata (dostęp: 02.01.2021).

- Perraud, A. *Głos pogrzebny po...* <https://polona.pl/item/glos-pogrzebny-po-wladyslawie-jeneral-e-zamoyskim-kazanie-w-kosciele-oratorianow-we,MTkzNDE5/2/#info:metadata> (dostęp: 02.01.2021).
- Podgórski, W.J. (1988), *Stefan Witwicki. Zarys monograficzny*, t. I, Warszawa: Instytut Kształcenia Nauczycieli.
- Pugacewicz, I.H. (2016), *Z francuskiej perspektywy – o zsyłce na Syberię Rufina Piotrowskiego i jej emigracyjnym wymiarze*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, z. 1 (159), s. 99 i nast.
- S.[okulski] J. (1926), *Notatki bibliofila. II. Księgarz wczorajszy. Sylwetka emigracyjna*, Kraków: nakł. własny Justyna Sokulskiego.
- Semenenko, P. (2001), *Listy 1842–1845*, t. VII, red. T. Kaszuba, Rzym: Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego.
- Semenenko, P. (2002), *Listy 1846–1856*, t. VIII, red. L. Drózdź, Rzym: Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego.
- Seroka, K. (2017), *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa: Grupa COGITO Sp. z o.o.
- Service Historique de l'Armée de Terre (Archiwum Wojenne w Vincennes), (SHAT) XL 52, 20 e division. Dépôt des réfugiés Polonais établis à Bergerac. Contrôle nominatif des officiers, seus-officiers et soldats admis au dit dépôt des réfugiés Polonais à Bergerac.
- Słownik pracowników książki polskiej* (1972), red. I. Treichel, Warszawa – Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Smolikowski, P. (1893), *Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. II, Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej.
- „Trzeci Maj” 1847.
- Voisé, W. (1983), *Księgarnia Polska. 150 lat placówki 1833–1983*, Paryż: Librairie Polonaise.
- Wichrowska, Z. (2005), *Karol Kazimierz Sienkiewicz (1793–1860)*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza”, z. 40, s. 186.
- Wichrowska, Z. (2012), *Hipolit Klimaszewski. Nieznana karta z dziejów Wielkiej Emigracji*, Warszawa: Veda Agencja Wydawnicza.
- Zaleski, B., *Michał Bakunin...* <https://polona.pl/item/michal-bakunin-i-odezwa-jego-do-przyjaciol-rossyjskich-i-polskich,OTI4OTA1NDM/4/#info> (dostęp: 03.01.2021).
- Zaleski, B. (1872), *Zmarli na wychodźstwie od 1870 do 1872 roku*, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu”, s. 616–629.
- Żurawski vel Grajewski, R.P. (2015), *Polskie emigracje 1831–1918*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, red. A. Nowak, t. 4, Warszawa: Wydawnictwo DiG.